
'שאלת האובייקטיביות' וההיסטוריונים הציונים

Author(s): יצחק קונפורטי

Reviewed work(s):

Source: *Zion / ציון*, Vol. 46, (תשס"ו), pp. 467-496

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039104>

Accessed: 28/11/2011 05:28

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion /*.

<http://www.jstor.org>

'שאלת האובייקטיביות' וההיסטוריונים הציונים

מאת יצחק קונפורטי

כאשר בוחנים את התפתחותה של ההיסטוריוגרפיה המודרנית במהלך מאתיים השנים האחרונות בולטת לעין מרכזיותו של אתוס האובייקטיביות בעצם העיסוק בהיסטוריה. כפי שקבע פיטר נוביק, בפתח ספרו 'החלום הנאצל ההוא', רעיון 'האובייקטיביות' שימש אידאל של ההיסטוריוגרפיה המודרנית. הוא היה משענה העיקרי והוא שהעניק לה במידה רבה את זכות קיומה.¹ הפרדיגמה הקלסית של ההיסטוריוגרפיה הצטיירה במחקר כמי שיש בכוחה להעניק לנו שחזור אמיתי, השואף לאובייקטיביות, של העבר. על אף המשברים שעברו על הגישה האובייקטיביסטית במחשבה ההיסטורית של המאה העשרים, האמינו מרבית ההיסטוריונים שיש אפשרות לשחזור עבר אמיתי ולהציג בפני הקורא תמונה הוגנת של מושא המחקר.

הפרדיגמה ההיסטורית הקלסית, כפי שהתפתחה מראשית המאה הי"ט, הושפעה הן מעולם ההשכלה והרציונליזם של המאה הי"ח, אשר הדגיש את הצורך בראייה היסטורית אובייקטיבית 'מדעית'; הן מן הרומנטיקה והלאומיות של המאה הי"ט, אשר הדגישו את הנטייה להבין את ההיסטוריה 'מבפנים', מתוך אמפתיה למהותן של תקופות בחיי העמים.² נמצא שהכתיבה ההיסטורית המודרנית הייתה נתונה מראשיתה במתח פנימי, משום שהיא הייתה מחויבת לסיפורה של האומה בהיסטוריה ולכתיבה אובייקטיבית נטולת פניות. באותו הקשר תרבותי גם החלה דרכה של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, אשר בשלביה הראשונים – בימי 'חכמת ישראל' – הושפעה יותר מן ההשכלה והרציונליזם מאשר מן הלאומיות והרומנטיקה.³

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מתוך: י' קונפורטי, היסטוריוגרפיה וזיכרון ציוני – תודעת העבר הציונית ומבחנה בהיסטוריוגרפיה וזיכרון, 1967–1935, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג. אני מודה מקרב לב לפרופ' משה רוסמן שהנחה אותי בעבודה זו על עזרתו הרבה. מקצת הדברים הנדונים כאן הוצגו בפני הסמינר המחלקתי לתולדות ישראל (ע"ש יהושע קניאל) באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשס"ב, וברצוני להודות לראש המחלקה, פרופ' שמואל פיינר, לחברי הסגל ולסטודנטים על הערותיהם.

1 P. Novick, *That Noble Dream – The "Objectivity Question" and the American Historical Profession*, Cambridge 1988, p. 1

2 E. Breisach, *Historiography – Ancient, Medieval & Modern*, Chicago–London 1994², pp. 228–247

3 ההיסטוריוגרפיה היהודית במאה הי"ט הושפעה במידה רבה מן האידאולוגיה של האמנציפציה. ראו:

[ציון – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סח (תשס"ג)]

למן ראשיתה של הלאומיות היהודית חדרה ההשפעה הרומנטית ביתר עוז לעולמה של ההיסטוריוגרפיה היהודית, ובכך החלה ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית להידמות להיסטוריוגרפיה הרומנטית של המאה הי"ט. ביטוי לגישה לאומית מובהקת בהיסטוריוגרפיה היהודית אנו מוצאים אצל דובנוב, שהשפעתו על כל הזרמים הלאומיים הייתה מכרעת.⁴ ההיסטוריוגרפיה הציונית, שהייתה תוצר של ראיית העבר היהודית המודרנית, צמחה אפוא מן המורשת ההיסטוריוגרפית של חכמת ישראל ומן הרומנטיקה הלאומית היהודית של סוף המאה הי"ט.⁵ הן השכלה ורציונליזם הן רומנטיקה ולאומיות היו שזורים בעולמה של ההיסטוריוגרפיה הציונית. הבא להציג את עולמה המקצועי והמתודולוגי של ההיסטוריוגרפיה הציונית אינו יכול להתעלם מכלל מרכיבי עיצובה של היסטוריוגרפיה זו. חקר ההיסטוריוגרפיה הציונית נטה להדגיש את אופייה הלאומי-הרומנטי.⁶ למרות המאמץ

י' שורש, הפנייה לעבר ביהדות המודרנית, ירושלים תש"ס, עמ' 314–355. הלאומיות היהודית, שכבר נתנה אותותיה בהיסטוריוגרפיה ובהיסטוריוסופיה אצל קורכמאל וגרץ, לא מילאה תפקיד מרכזי בעולמה של האינטליגנציה היהודית בעידן האמנציפציה. על המעבר מראיית עבר משכילית לראיית עבר לאומית ראו: ש' פינר, השכלה והיסטוריה – תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 430–457.

4 על השפעתו של דובנוב על ההיסטוריוגרפיה היהודית ראו: י' פרנקל, 'התבוללות והישרדות בקרב יהודי אירופה במאה ה-19', לאומיות ופוליטיקה יהודית – פרסקטיבות חדשות, בעריכת י' ריינהרץ ואחרים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 23–56; S.P. Dubnov, *The Life and Work of S.M. Dubnov*, Bloomington–Indianapolis 1991. כאמור, ביטויים להיסטוריוגרפיה לאומית היו קיימים גם בעידן האמנציפציה, למשל המסה ההיסטוריוגרפית של צ' גרץ, 'המבנה של ההיסטוריה היהודית', דרכי ההיסטוריה היהודית – מסות, פרקי יומן, איגרות, ההדיר ש' אטינגר, ירושלים תשכ"ט, עמ' 55–102. המסה נדפסה במקור בכתב העת של זכריה פרנקל: *Zeitschrift für die religiösen Interessen des Judentums*, III (1846).

5 אמנם גרשם שלום ויצחק בער לא חסכו שבטם מאנשי חכמת ישראל על שלא היו שותפים למגמה ההיסטוריוגרפית הלאומית שהייתה נהוגה בזמנם, אך אל לביקורת זו להטעות אותנו. למרות הביקורת החריפה, עלינו להיות מודעים לכך שחכמת ישראל השפיעה על ההיסטוריוגרפיה הציונית. ראו: י' בער, 'לבירור המצב של הלימודים ההיסטוריים אצלנו', ספר מאגנס, בעריכת י"נ אפשטיין ואחרים, ירושלים תרצ"ח, עמ' 31–38 (=) בער, מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, א–ב, ירושלים תשמ"ו; א, עמ' 11–18, ובמיוחד עמ' 15–16; ג' שלום, 'מתוך הרהורים על חכמת ישראל', דברים בגו – פרקי מורשה ותחייה, ב, תל אביב 1975, עמ' 385–403 (התפרסם לראשונה בלוח הארץ, תש"ה).

6 א' רז-קרקוצקין, 'ייצוגה הלאומי של הגלות – ההיסטוריוגרפיה הציונית ויהודי ימי הביניים, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל אביב, תשנ"ו'; י' ברנא, היסטוריוגרפיה ולאומיות – מגמות בחקר ארץ-ישראל ויישובה היהודי, 1881–634, ירושלים תשנ"ו; U. Ram, 'Zionist Historiography and the Invention of Modern Jewish Nationhood: The Case of Ben Zion Dinur', *History and Memory*, VII (Spring–Summer 1995), pp. 91–124. 'הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנרטיב הלאומי, כן-ציון דינור וזמנו', הציונות: פולמוס בן זמננו – גישות מחקריות ואידאולוגיות, בעריכת פ' גינוסר וא' בראלי, באר שבע תשנ"ז, עמ' 126–159; B. Kimmerling, 'Academic History Caught in the Cross-Fire: The Case of Israeli-Jewish Historiography', *History and Memory*, VII (Spring–Summer 1995), pp. 41–65.

המחקרי הנמשך והולך, נכתב אך מעט על הרקע המתודולוגי ועל המחשבה ההיסטורית של ההיסטוריוגרפיה זו, משום שהיא נקשרת להיבט אחד של ההיסטוריוגרפיה המודרנית – ההיבט הלאומי-הרומנטי. זאת ועוד, הנטייה לקשור את ההיסטוריוגרפיה הציונית לממד הלאומי גרמה לכך שהיא הוצגה במחקר, לעתים במפורש ולעתים במשתמע, יותר כהיסטוריוגרפיה אידאולוגית ופחות כהיסטוריוגרפיה מדעית. מגמה זו מודגשת אצל חוקרים כמו א' רם, ב' קימרלינג, א' פפה ואחרים.⁷ במאמר הנוכחי אני בא לטעון שבהיסטוריוגרפיה הציונית אין היבטים לאומיים-אידאולוגיים. טענתי היא שיש לבחון את ההיסטוריוגרפיה הציונית,⁸

7 רם קובע שבן-ציון דינור הוא רק משל ל'המצאת המסורת' הציונית שבאה לידי ביטוי בהיסטוריוגרפיה הציונית כולה, שכן 'חיבור הנרטיב הלאומי, כפי שרקמו אותו האידאולוגים הציוניים, הוא בדיקת התפקיד שלקחו על עצמם – ובדיעתן – האינטלקטואלים הלאומיים הציוניים, ובניהם ההיסטוריונים'. ראו: רם, הימים ההם, שם, עמ' 130. קימרלינג מודע היטב למתח שבו הייתה נתונה ההיסטוריוגרפיה הציונית. הוא הצביע על כך שהיו שתי מחויבויות להיסטוריונים הציונים, מחויבות לאומית-אידאולוגית ומחויבות אקדמית-מקצועית (קימרלינג, שם, עמ' 41), והוא אף דן במשמעותה של המחויבות המדעית הפוזיטיביסטית. ברם מסקנתו היא: 'However when ideological commitments collide with standards of objectivity and impartiality, usually the "Zionist orientations" receive primacy' (שם, עמ' 47). דהיינו, המרכיב האידאולוגי היה המרכיב הדומיננטי בהיסטוריוגרפיה הציונית. א' פפה קובע, שכל היסטוריון המוזהה עם המפעל הלאומי הוא 'היסטוריון מטעם' המספק 'פיגומים אקדמיים לסיפור העלילה הלאומי'. ראו: א' פפה, 'הציונות במבחן התאוריות הלאומיות והמתודות ההיסטוריוגרפיות', הציונות: פולמוס בן זמננו – גישות מחקריות ואידאולוגיות, בעריכת פ' גינוסר וא' בראלי, באר שבע תשנ"ו, עמ' 230.

8 מן המחקרים הבולטים ביותר שדנו לאחרונה בצורה מקיפה בהיסטוריוגרפיה הציונית יש לציין את דיונו של דויד מאיירס: *D.N. Myers, Re-Inventing the Jewish Past – European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*, New York-Oxford 1995. הוא כחן את הקשרים האינטלקטואליים והמוסדיים של ההיסטוריוגרפיה הציונית והצביע על מרכיבי ההמשך בין 'האסכולה הירושלמית' לעולם המחקר היהודי-האירופי (במיוחד בפרקים 1-3). ספרו מתייחס בעיקר לבני הדור הראשון בהיסטוריוגרפיה הציונית (שלום, דינור, בער) ואף להיבטים מתודולוגיים. ברנאי (לעיל, הערה 6) הניח את היסוד לדיון בהיסטוריוגרפיה הציונית הקשורה בחקר ארץ ישראל וקבע במידה רבה את המסגרת של הדיון ההיסטוריוגרפי. יחד עם זאת הוא לא דן ישירות בקשריה של ההיסטוריוגרפיה הציונית עם המחשבה ההיסטורית בת הזמן. עבודת הדוקטור של רז' קרקוצקין (לעיל, הערה 6) מנתחת את כתבי ההיסטוריונים הציונים שעסקו בימי הביניים ומקיפה את סוגיות היסוד שניצבו בפני ההיסטוריוגרפיה הציונית. נקודת המבט שהוא מציע קרובה לגישה שאותה אני מבקר להלן, משום שהיא נוטה להדגיש את הממד האידאולוגי והפוליטי בעשייה ההיסטורית הציונית. המחקר מדגיש את המסגרת של 'התודעה ההיסטורית הכוללת' של הציונות, וממקם אותה בעולם המושגים הנוצרי-האירופי (שם, פרק א). לפיכך הוא נוטה יותר להדגיש את הממד האידאולוגי-הפוליטי ואף התאולוגי המשותף להיסטוריונים הציונים, וממעיט בחשיבותם של ההבדלים ההיסטוריוגרפיים ושל הערכים המקצועיים שהיו קיימים בפועל בהיסטוריוגרפיה הציונית. עם זאת, רז' קרקוצקין אינו טוען שההיסטוריוגרפיה הציונית היא אך ורק מכשיר אידאולוגי או שהיא נעדרת מרכיבים מחקרניים מדעיים (שם, עמ' 340). לעומת זאת המאמר הנוכחי בא להצביע על קיומם ועל חשיבותם המכרעת של ערכים מקצועיים אוניברסליים, ומנסה להוכיח שההיסטוריונים הציונים היו מחויבים גם לערכים אלה ולא רק לאידאולוגיה. א' ריין (צמיחתו של בן ציון דינור ומפעלו ביישוב [1884-1948], חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"א) בחנה את

שהתפתחה בארץ ישראל בעיקר משנות העשרים והשלושים ועד לשנות השישים של המאה ה-⁹ גם בהקשרה המתודולוגי והמקצועי, כדי להבהיר את תרומתה לחקר ההיסטוריה היהודית. מאמר זה מבקש אפוא לתרום להבנת המורכבות של ההיסטוריוגרפיה הציונית כחלק מתהליך יצירתו וגיבושו של תחום דעת היסטורי, ולא רק ככלי בבניית האומה. הדיון שלהלן מבקש לחבר בין חקר ההיסטוריה היהודית שהתפתח בארץ ישראל לבין התפתחות כללי הדיסציפלינה ההיסטורית במאה העשרים. שאלת האובייקטיביות, אשר עמדה במרכז הדיון ההיסטורי בתקופה הנדונה, תסייע לנו להבין טוב יותר את מקומה של ההיסטוריוגרפיה הציונית בתוך ההתפתחות של ההיסטוריוגרפיה המודרנית.

א. הפרדיגמה ההיסטורית הקלסית

בשליש הראשון של המאה ה-¹⁹ הונח הבסיס לצמיחתה של ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, עם הקמתה של 'האגודה לתרבות ולמדע של היהודים' (*Verein für Cultur und Wissenschaft der Juden*), בשנת 1819, בידי חבורה של משכילים יהודים צעירים בברלין.¹⁰ ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית, כפי שקבע ויזלטר, נוצרה מתוך האטמוספירה של ה-*Wissenschaft* (מדע) ולא מתוך האטמוספירה של ה-*Geschichte* (היסטוריה). פירושם של הדברים, שההיסטוריוגרפיה היהודית יצאה לדרכה מתוך עולמה של ההשכלה, בהשפעה חזקה של הפילולוגיה ושל המדע בראשית המאה ה-¹⁹ בגרמניה, ולא בהשפעת המחשבה ההיסטורית שהתפתחה בתקופה זו.¹¹ לאופולד צונץ הצעיר, במאמרו הפרוגרמטי 'משהו על הספרות

מפעלו של דינור מתוך השוואה להיסטוריוגרפיה הלאומית האירופית ועמדה על תרומתו הכבירה לעיצובו ולמיסודו של חקר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל. על בסיס תיעוד ארכיוני רחב, היא בתנה את פעילותו של דינור, שנחשב לפי כל החוקרים – הן האוהדים את המפעל הלאומי הן השוללים אותו – להיסטוריון לאומי-אידאולוגי מובהק (שם, עמ' 2-5). מחקר זה מוכיח כיצד נבנתה התשתית המדעית לחקר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל בידי מי שנחשב להיסטוריון לאומי מובהק דווקא. דויד ביאל התמקד בהגותו ההיסטורית של גרשם שלום. הוא גם דן בהקשרים המתודולוגיים של שלום, וראה בגישתו 'היסטוריה שכנגד'. ראו: D. Biale, *Gershom Scholem – Kabbalah and Counter-History*, Cambridge, Mass.-London 1982.² וראו את ביקורתו של י' דן, קריית ספר, נד (תשל"ט), עמ' 358-362; ובהרחבה בספרו: J. Dan, *Gershom Scholem and the Mystical Dimension of Jewish History*, New York-London 1987.

9 מסגרת הזמן הזאת מתייחסת לתקופת פעילותם של שני דורות של היסטוריונים שייסדו את חקר ההיסטוריה היהודית בארץ ישראל. למסגרת זמן דומה התייחס גם י' ברטל, 'המושגים "עם" ו"ארץ" בהיסטוריוגרפיה הציונית עד 1967', בין חזון לרוויזיה – מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, בעריכת י' וייך, ירושלים 1997, עמ' 37-49.

10 שורש (לעיל, הערה 3), עמ' 245-277; מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 16-21.

11 L. Wieseltier, 'Etwas über die Jüdische Historik: Leopold Zunz and the Inception of Modern Jewish Historiography', *History and Theory*, XX, 2 (1981), pp. 135-149; י' אריאלי, 'אופקים חדשים בהיסטוריוגרפיה של המאות ה-18 וה-19', עיונים בהיסטוריוגרפיה – קובץ מאמרים, בעריכת מ' צימרמן ואחרים, ירושלים תשמ"ת, עמ' 145-168.

הרבנית' משנת 1818, התווה את הדרך לחקר הספרות היהודית מבחינה מדעית, בהשפעת התאוריה הפילולוגית של אוגוסט ו' בק (A.W. Boeckh). גישה זו הייתה ספוגה ברוח 'המדע הטהור', שהיה הקריטריון העליון להערכה אובייקטיבית ואוניברסלית של התרבות כפי שהיא משתקפת אצל כל עם ועם; הפילולוגיה, לפי הגדרתו של בק, צריכה להציג את כל ההיבטים של ההתפתחות התרבותית אצל העם.¹² צונץ ביקש ליישם גישה זו ביחס לתרבות היהודית, ובכך פתח את הדרך למחקר רציונלי-סקולרי של כל הטקסטים היהודיים מן העבר.¹³

אידאל המדע האובייקטיבי הנחה את ההיסטוריוגרפיה היהודית של המאה הי"ט כאתוס מרכזי, במיוחד בדור הראשון של ההיסטוריוגרפיה היהודית, עד הכתיבה ההיסטורית של גרץ, אם כי היו לו ביטויים גם אחר כך. המדע, לפי תפיסה זו, בא לסלק את היסודות השקריים ואת האמונות התפלות אשר דבקו במסורות של החברות האנושיות עד אז. הכרת האמת המדעית האובייקטיבית הייתה תנאי הכרחי לחקירה של תולדות התרבות או של ההיסטוריה. לגישה המדעית הזאת כלפי העבר היהודי, כפי שמציין ויזלטיר, היה אמנם מחיר: העבר היהודי נתפס כסטטי והחיות של המסורות המיסטיות היהודיות נותרה מחוץ לטווח העיון. לשון אחר, המדע, נועד להציג סיכום אובייקטיבי של העבר ולא לעסוק בתופעות תרבותיות חיות, בעלות עבר, הווה ואף עתיד. יחד עם זאת, לפי ויזלטיר, צונץ השפיע על מדעי היהדות בתחומים מגוונים: הוא קבע את טבעו של המקור ההיסטורי היהודי; הוא עמד על טבעו ההיסטורי של העם היהודי כאומת תרבות; והוא בירר את הדינמיקה של התרבות היהודית בגולה.¹⁴ זכות ראשונים שמורה אפוא לחבורה הצעירה של חכמת ישראל, ובמיוחד ללאופולד צונץ, המלומד החשוב ביותר בדור הראשון שלה, שהניח את היסודות למחקר היסטורי יהודי מודרני.

בשליש הראשון של המאה הי"ט, שבו החלה ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית את צעדיה הראשונים בגרמניה, הונחו גם היסודות להיסטוריוגרפיה המודרנית בכלל. השפעת המדע והפילולוגיה, כמו גם הרומנטיקה והלאומיות, היו מנת חלקה של ההיסטוריוגרפיה הזאת. רבים מבין ההיסטוריונים מסכימים שלהיסטוריון הגרמני הנודע לאופולד פון רנקה הייתה השפעה מכרעת על דמותה של ההיסטוריוגרפיה המודרנית.¹⁵ המחשבה ההיסטורית של רנקה השפיעה על ההיסטוריוגרפיה המודרנית בשני כיוונים¹⁶ – בהיבט המדעי ובהיבט הרומנטי.¹⁷ בדרך כלל נוטים החוקרים ליחס לרנקה את הגישה ההיסטורית 'המדעית הצרופה',

12 ויזלטיר, שם, עמ' 137 ואילך; ל' צונץ, 'משהו על הספרות הרבנית', חכמת ישראל – היבטים היסטוריים ופילוסופיים, בעריכת פ' מנדס-פלור, ירושלים תש"ם, עמ' 81–100 (גרמנית: *Etwas über die rabbinische Literatur*, 1818).

13 ויזלטיר, שם, עמ' 139.

14 ויזלטיר, שם, עמ' 138; שורש (לעיל, הערה 3), עמ' 299–301.

15 גוביק (לעיל, הערה 1), עמ' 26; G.G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century – From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Hanover–London 1993, pp. 23–30.

16 R.G. Collingwood, *The Idea of History*, revised edition, ed. J. van der Dussen, Oxford–New York 1993, pp. 86–93.

17 ניתן לומר שהמתח הקיים בין השאיפה לאובייקטיביות לבין האמונות המוקדמות של רנקה אפיין את ההיסטוריוגרפיה שלו ושל ממשיכי דרכו. ראו: איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 25.

אך מן הראוי לזכור שכאיש בן זמנו הושפע רנקה מאוד מן הרומנטיקה ומן הלאומיות המודרנית.¹⁸

ההיסטוריונים הקלסי צמח בגרמניה כאשר רנקה ואחרים סללו את הדרך אל מחקר היסטורי המבוסס על מקורות ראשוניים. היחס אל המקור האותנטי כנושא דברה של ההיסטוריה פותח בעיקר בידי רנקה, שגיבש את כללי העיסוק המקצועי בניתוח המקור על פי כלים פילולוגיים-מדעיים ברורים. נקודת ציון בהתפתחות זו היו הסמינרים שערך רנקה להכשרת היסטוריונים במחצית הראשונה של המאה ה־19, ודורות של היסטוריונים בכל רחבי גרמניה, ולאחר מכן גם בעולם כולו, התחנכו על מודל זה.¹⁹ כדי לשחזר את העבר לפי שיטה זו, נדרש ההיסטוריון לזהות מקורות ראשוניים אותנטיים ולנתחם באמצעות הכלים המקצועיים שרכש לעצמו. ביקורת המקורות – ניתוחם וצירופם לכלל תמונת עבר שלמה – היא שהקנתה להיסטוריוגרפיה המודרנית את התואר 'היסטוריה ביקורתית'. בשיטה זו היה קיים מתח בסיסי בין הדרישה להציג תמונה היסטורית אובייקטיבית לבין אמונתו המוקדמות – הדתיות או הלאומיות – של ההיסטוריון החוקר.

מן הראוי לעמוד בקצרה על כללי הידועים של המקצוע כפי שהוצגו על ידי הפרדיגמה הקלסית במאה ה־19, שהפכו בעיני רבים לכללי היסוד של הדיסציפלינה ההיסטורית. רנקה האמין כידוע שיש לתאר את ההיסטוריה 'כפי שהדברים התרחשו בעצם' (*Wie es eigentlich gewesen*).²⁰ משפט זה הובן בעיקר ככתיבה היסטורית אובייקטיבית, הוגנת ונטולת פניות. הלורד אקטון, מעריצו של רנקה, פירש את שיטתו כדרישה לכתוב היסטוריה אובייקטיבית ונטולת פניות, שאינה קשורה כלל וכלל בהערכת העובדות. ההיסטוריוגרפיה האמריקנית, שהושפעה משיטתו, פירשה את רנקה רק על היסוד הנייטרלי-האוניברסליסטי שבמשנתו ולא לפי אמונתו האמיתיות.²¹ למעשה, רנקה האמין שניתן להבין את מהותה העצמית של התקופה באמצעות מקורות ראשוניים, היכולים להעיד על הדברים כפי שהתרחשו במקורם; כלומר, באמצעות המקורות ההיסטוריים ניתן להגיע אל מעבר למה שנאמר בהם ולשחזר את העבר עצמו.

אמירה זו הרבה יותר מינימליסטית וצנועה מכפי שמפרשים אותה בדרך כלל, שכן מייחסים לה אובייקטיביות ונייטרליות השוללת מן החוקר את יכולת הערכת העובדות. ברם את האמרה הזאת, המצוטטת למכביר, ראוי לבחון בתוך הקשרה. במבוא לספרו 'ההיסטוריה של העמים הלטיניים והגרמניים' (משנת 1824) אומר רנקה, שההיסטוריה שהוא מתכוון לכתוב אינה מתיימרת לשפוט את העבר ולהבהיר כיצד יועיל להבנת העתיד, אלא רק כיצד התרחשו

18 M. Bentley, *Modern Historiography, An Introduction*, London–New York 1999, pp. 39–42
נוביק (לעיל, הערה 1), עמ' 26–31.

19 איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 25, 27.

20 א' וינריב, מחשבה היסטורית – פרקים בפילוסופיה של ההיסטוריה, א, תל אביב 1987, עמ' 11–13;
וראו גם: ריין (לעיל, הערה 8), עמ' 19–21.

21 L. Ranke, *The Theory and Practice of History*, eds. G.G. Iggers & K. von Moltke, Indianapolis–New York 1973, pp. xvi–xix; P. Burke (ed.), *New Perspective on Historical Writing*, Pennsylvania 1992, pp. 5–6

האירועים בעבר.²² ניתן יהיה להבין את רוח התקופה הנחקרת על ידי עיון במקורות אותנטיים בני הזמן, כגון זיכרונות, מכתבים, יומנים, דוחות דיפלומטיים ועדויות כתובות של בני התקופה.²³ לימוד המקור כשלעצמו, לצורך הבנת מהותה הפנימית של התקופה המדוברת, נועד אפוא למנוע מן ההיסטוריון להשליך את אמונותיו בהווה על ההתרחשויות ההיסטוריות. הניתוח הפילולוגי של המקורות בני התקופה – כך סברו אנשי הפרדיגמה הקלסית – מאפשר לנו להבין את ההיסטוריה מנקודת מבטם של בני התקופה.

רנקה התנגד לגישה הדורשת מן ההיסטוריונים לתאר תהליכים על-היסטוריים של התקדמות ההיסטוריה העולמית. הוא סבר שההיסטוריונים עשויים לחוש את פעולת האל, אבל לא במטה-ההיסטוריה (כפי שהדבר בא לידי ביטוי אצל הגל), אלא בתוך ההיסטוריה, בפרטים ובעובדות. במילים אחרות, בצד האמונה ביכולת לחדור אל העבר ולהבינו באופן רציונלי, ללא הנחות יסוד דתיות או אמונות פילוסופיות מטה-ההיסטוריות,²⁴ קיננה אצל רנקה האמונה

22 דברים אלו היו מכוונים בשנת 1824 נגד ההיסטוריה הספקולטיבית של הגל, שתיאר (בהרצאות באוניברסיטת ברלין) את תהליך ההתקדמות של האנושות דרך ההיסטוריה באמצעות חוק ההתקדמות הדיאלקטי: תזה, אנטיתזה, סינתזה. ראו: G.W.F. Hegel, *Reason in History – A General Introduction to the Philosophy of History*, Translated by R.S. Hartman, Upper Saddle River, NJ 1997, pp. ix–xl, 20 ff. (ספר זה, 'ההרצאות על הפילוסופיה של ההיסטוריה', פורסם לראשונה בשנת 1837, בעריכת אדורד גנז).

23 דבריו של רנקה הובאו בהקדמה לספרו *Geschichte der romanischen und germanischen Völker von 1494–1514* (1824) 'Preface to the First Edition: תרגום מן התרגום לאנגלית: L. Ranke, of Histories of the Latin and Germanic Nations', *German Essays on History*, ed. R. Sälzer, Translated by W.A. Iggers & K. von Moltke, New York 1991, pp. 89–90: 'To history has been given the function of judging the past, of instructing men for the profit of the future years. The present attempt does not aspire to such a lofty undertaking. It merely wants to show how, essentially, things happened. But from what sources could this be newly investigated? The foundations of the present writing, the origins of its subject matter, are memories, diaries, letters, reports from embassies, and original narratives of eyewitnesses'. ראו לשים לב לכך שהביטוי 'eigentlich' מתורגם כאן 'essentially', כלומר, במהותו. תרגום זה תואם את הפרשנות של איגרס – ובעקבותיו נוביק – לדברי רנקה. ראו לעיל, הערה 21; איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 25–26; נוביק (לעיל, הערה 1), עמ' 28–29. וראו: ע"א סימון, 'משמעותו של ליאופולד פון רנקה בשביל התפתחות ההיסטוריוגרפיה', *היסטוריונים ואסכולות היסטוריות – קובץ הרצאות, ירושלים תשכ"ג*, עמ' 64–65, 68. סימון תרגם את המונח 'eigentlich' – 'בעיצומו של דבר', ולא כפי שמקובל בדרך כלל 'כפי שהדברים התרחשו באמת'. עבודת הדוקטור של סימון עסקה בהשוואה בין רנקה להגל (התפרסמה כספר: E. Simon, *Ranke und Hegel*, München–Berlin 1928), והוא טען שאין לפרש אמירה זו של רנקה כאמירה פוזיטיביסטית. הוא קובע, כמו נוביק, שההיסטוריוגרפיה האמריקנית שהלכה בעקבות רנקה אכן פירשה את דבריו באופן מוטעה. כפי שהעיר בהומור פיטר ברק, רנקה לא תמיד הגביל את עצמו 'לפרדיגמה הרנקאית' כפי שעשו ממשיכי דרכו. ראו: ברק (לעיל, הערה 21), עמ' 3; P. Gay, *Style in History*, London 1975, pp. 61–62; R.J. Evans, *In Defense of History*, London 1997, pp. 16–18.

24 על המטה-ההיסטוריה של הגל ראו: הגל (לעיל, הערה 22), עמ' xxv ואילך. מן הראוי להקדים ולומר שיצחק בער, אשר הלך בשיטתו של רנקה, קבע, ברוח דברים אלו, שיש לעסוק בהיסטוריה הישראלית

שישנה תכלית להיסטוריה האנושית, אך אין זה מתפקידו של ההיסטוריון להבהיר את התכלית האלוהית של ההיסטוריה.²⁵ תפקידו לתאר את ההיסטוריה כפי שהתרחשה. רנקה, בניגוד להגל, לא התיימר להבין ולהסביר את כיוון התפתחותה של ההיסטוריה, אך הוא האמין בכך שקיים סדר היסטורי אוניברסלי המנוהל בידי שר ההיסטוריה. תרומתה של ההיסטוריה לחברה בהווה נובעת מכך שהעבר יצר את ההווה; לימוד ההיסטוריה 'מבפנים' מאפשר לנו בסופו של דבר להבין את מקורות ההווה.

מתוך גישה זו נגזר כלל נוסף לפי שיטתו של רנקה: 'כל תקופה קרובה לאלוהים, וערכה אינו מבוסס כלל על מה שנובע ממנה אלא על עצם קיומה כשהיא לעצמה'.²⁶ הממד הרומנטי שבא לידי ביטוי בגישתו של רנקה מכיר בחשיבותה של כל תקופה ותקופה בחיי האנושות. גישת ההשכלה ממוקדת בעתיד, ולפיכך ביחסה אל העבר היא האדירה תקופה מסוימת בתולדות האנושות ('התקופה הקלסית') והתייחסה בביטול לתקופה אחרת ('ימי הביניים'). לעומת זאת הרומנטיקה התייחסה לכל התקופות בהיסטוריה בהערצה ובאמפתיה, מכיוון שכל העבר הוא בעיניה מקור הסמכות של ההווה.²⁷ גישה זו הניחה את היסוד ללימוד ההקשר ההיסטורי לשם ביאור הסיבתיות באירועים ההיסטוריים.²⁸

ב. מדע, היסטוריוגרפיה, לאומיות רומנטית

הכרת הגישה של רנקה ושל הפרדיגמה הקלסית שנוצרה בהשפעתו חשובה מאוד להבנתה של ההיסטוריוגרפיה הציונית, שכן גישה רומנטית-מדעית זו השפיעה מבחינות רבות מאוד על ההיסטוריוגרפיה הציונית בראשיתה. היסטוריונים ציונים רבים, שפעלו בארץ ישראל

'בלי דעות תיאולוגיות ומטפיסיות מוקדמות. אין לנו ענין עם השקפת-עולם אורתודוקסית וגם לא עם "קונסטרוקציות" של ההיסטוריה היהודית לפי שיטתם של רנ"ק וגרץ...'. ראו: בער, מחקרים ומסות (לעיל, הערה 5), עמ' 20. בער התכוון, בדיוק כמו רנקה, שמצד אחד הגישה המדעית מחייבת הסתכלות סקולרית, נקייה מהשקפה דתית, ומצד אחר יש לשלול גישות מטה-היסטוריות ('קונסטרוקציות') הגליאניות או אחרות המציעות היסטוריה ספקולטיבית.

H.A. Butowsky, *Leopold von Ranke and the Jewish Question*, Ph.D. dissertation, University of Illinois, 1975, pp. 22–23; סימון (לעיל, הערה 23), עמ' 65. גישה זו, המניחה שקיימת השגחה אלוהית בעולם אך ההיסטוריון מנוע מלכתוב את ההיסטוריה בדרך דתית דוגמטית, תואמת כפי שנראה גם את תפיסת עולמו של בער.

L. Ranke, 'Über die Epochen der neueren Geschichte' (1854). מצוטט מתוך זלצר (לעיל, הערה 23), עמ' 84.

קולינגוד (לעיל, הערה 16), עמ' 86–88.

בעיני היסטוריונים ציונים שהלכו בדרכה של הפרדיגמה הקלסית תרמה הרומנטיקה לא פחות מן ההשכלה ליצירתם של כלים היסטוריים מדעיים. לדוגמה, ח"ה בן ששון סבר שראיית העבר היהודית בימי ההשכלה הייתה א-היסטורית, כי היא שללה מבחינה אידאולוגית חלקים מן העבר היהודי. ראו: ח"ה בן ששון, רצף ותמורה – עיונים בתולדות ישראל בימי הביניים ובעת החדשה, תל אביב 1984, עמ' 35–38. בהתאם לכך, גם 'שלילת הגלות' הציונית היא בעיני א-היסטורית. ראו: שם, עמ' 48–49. גם בער ראה את הרומנטיקה כתנאי לגישה היסטורית, בניגוד לגישת דור האמנציפציה, כפי שנראה להלן.

משנות העשרים ואילך, ראו ברנקה ובפרדיגמה הקלסית מודל לחקירה היסטורית מדעית.²⁹ יצחק בער, למשל, ראה ברנקה ובאסכולה הגרמנית שצמחה בעקבותיו מורי הלכה להיסטוריוגרפיה המודרנית המדעית.³⁰ כבר בהרצאת הפתיחה שלו באוניברסיטה העברית בירושלים, בשנת תרצ"א, ניכרת המחויבות של בער לפרדיגמה הקלסית.³¹ בחינת קטעים מהרצאה זו תלמד על קרבת המושגים לשיטת רנקה:

ההיסטוריה היא היום מדע וחכמה והיא משתמשת בחוקי הכרה עצמיים. היא עוסקת בפרטים ואוהבת את הפרטים, אבל בכל פרט ופרט היא רואה את הכלל. אינה עולה מן הפרט אל הכלל בהפשטת מושגים כלליים והגיוניים, אלא היא רואה בכל דבר את הכלל... ההיסטוריון רואה דבר צומת מתוך דבר צמיחה והשתנות תמידית, שאין לה דוגמה בכל עולם הצומחים והחיים, באשר היא אינה צמיחה וקמילה של יחיד, אלא תנועת החיים של רבים... אולם ההיסטוריון אינו יודע את התכלית, באשר הוא רואה את בני האדם דור אחר דור – והוא ביניהם – מבקשים את התכלית... הוא מאמין בכחות ההיסטוריה, והשאר הוא מפקיד בידי קורא הדורות, ואמונה תמימה זו ערבה בעד הכרה טהורה וחפשית.

ההכרה ההיסטורית היא הכרת ראייה. כל מעשי ההיסטוריון, אסיפת פרטי החומר, בקורת המקורות, ברור העובדות הפרטיות, אינם אלא אמצעים משועבדים לתכלית הראיה ומותנים על ידה. כח ההיסטוריון הוא לראות ולהראות את הפרט בעצמותו, ובתוך הפרט – את הגרעין הרוחני, את נשמת החיים של דור ושל תנועה. הכרת הראיה הזאת היא הכרה ממש. היא יכולה וצריכה להיות בהירה ומדויקת והיא נקנית על ידי בקורת מתמידה.³²

דבריו אלה של בער הם פרשנות אותנטית של גישת רנקה, כפי שראינו לעיל. אין כאן ניסיון ליצור חוקים מכלילים מן המקרה הפרטי הנלמד בהיסטוריה, והמקרה הפרטי הוא התכלית של מדע ההיסטוריה. ישנה תכלית לבחינת ההיסטוריה של החברות האנושיות, העמים והתנועות, אך תכלית זו אינה ידועה להיסטוריון, שכן היסטוריון היודע על כך נוקט בהכרח תפיסה דתית או פילוסופית המקדימה את המחקר המדעי. זאת ועוד, הבנת מהותה הפנימית של תקופה היסטורית, לפי בער, מחייבת את ההיסטוריון להיכנס לנעליהם של בני התקופה

29 סימון (לעיל, הערה 23), עמ' 53–71, מציין שיצחק בער נתפס כרנקה הישראלי. ראו: בער, מחקרים, א (לעיל, הערה 5), עמ' 16, והערה 1. וראו גם בקובץ היסטוריונים ואסכולות היסטוריות (לעיל, הערה 23), המאמרים של: נ' זון, 'המקור בהוראת ההיסטוריה', עמ' 189–201; ותגובתו של י' טורי, שם, עמ' 202–207, הדנים בהוראת ההיסטוריה בבתי הספר ובשימוש במתודה ההיסטורית המדעית באמצעות המקורות.

30 בער ציין במיוחד את מורו פרידריך מיינקה, מגדולי ההיסטוריונים הגרמנים בין שתי מלחמות העולם. ראו: בער, שם, עמ' 16; מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 228 והערות 57–58.

31 י' בער, 'עיקרים בחקירת תולדות ישראל – מבוא לתקופת ימי הביניים', מחקרים, שם, ב, עמ' 9–19. יש לציין שבער היה נוהג לכתוב את הרצאותיו בצורה קפדנית, עקב החשש מפני ההוראה בשפה העברית שלא הייתה קלה לו, כך שהדברים היו מתוכננים בקפידה ולא ספונטניים.

32 שם, עמ' 9–10; ראו גם ניתוחם של מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 116–117; רז"קרקוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 166–167.

ולא להשליך עליהם את אמונותיו ואת תפיסת עולמו. 'כח ההיסטוריון הוא לראות ולהראות את הפרט בעצמותו'. הדברים הללו דומים לדברי רנקה כפי שתרגם סימון (כמו גם איגרס ונוביק): על ההיסטוריון להבין את מהותה הפנימית של התופעה שעליה הוא כותב.³³ במונח 'פרט' מכון בער אל התופעה ההיסטורית החברתית, שאותה הוא מכנה 'האישיות ההיסטורית'.

אין זה מקרה שבער, ההיסטוריון הלאומי, סבר שיש לייחד לדת מקום מרכזי בחיי עם ישראל. הוא האמין שהעובדה שאנו חיים בעידן לאומי אינה מלמדת על חשיבותו של מרכיב זה לאורך כל ההיסטוריה היהודית, בניגוד לדעת עמיתו דינור, שסבר כי הדת הייתה תמיד מרכיב בלאומיות. הראייה 'הפנימית' מחייבת אותנו אפוא להיכנס דרך המקורות לרוחה של התקופה שבה אנו דנים ולהניח לאמונותינו. כיצד משפיעה אפוא העובדה שבער כתב היסטוריה מנקודת ראות ציונית? בער סבר שהלאומיות הציונית מקנה להיסטוריון את האמפתיה הדרושה לראייה היסטורית אימננטית, ולכן הכתיבה ההיסטורית מנקודת מבט זו יכולה להתאים לאידאל המדעי: 'ההשקפה הציונית אשר בה אנו נגשים אל המחקר ההיסטורי אינה באה לסלף את הדברים לשם מטרת ידועות, כמו שהיה ענין של השקפות הדורות הקודמים, אלא היא מכריחה אותנו לראות את הדברים כמו שהם'.³⁴

מובן שיש מתח בסיסי בין התפיסה האובייקטיבית המדעית לבין אמונותיו של ההיסטוריון, אך מתח כזה התקיים גם במשנתו של רנקה, כפי שצינו לעיל. בעקבות ראייתו הציונית, הכיר בער במידת מה של סובייקטיביות אצל ההיסטוריון, אם כי טען שעל ההיסטוריון מוטלת החובה לשאוף לתיאור אובייקטיבי:

באמת ההכרה ההיסטורית, ככל הכרה, היא תלויה באדם החוקר, שהוא בן דור מיוחד; ובזה נגבלו גבולות, שהם ניכרים מתחילה בברירת החומר והנושא. כיון שתכלית ההכרה ההיסטורית היא הכרת עצמנו, בחירתנו תלויה ברצוננו ובעניינינו הנוכחים. זה אפיה של ההכרה ההיסטורית, שצרכינו ושאיפתנו מגלים לעניינינו כחות שהיו מכוסים מעיני אבותינו ומעיני נושאי הדור עצמם שאנו דנים עליהם... ובכן ההכרה ההיסטורית היא כעין וכוח והתאבקות תמידית בין הדעת והרצון של הדור של עכשו ובין הדעת והרצון של אנשי העבר, ואין ביד החוקר רודף האמת אלא להרחיב את גבולות ההכרה ולטהר את ההכרה מכל כתמי המקרה והרצון, כפי שאפשר לו, באשר הוא בן אדם ובן דורו.³⁵

הציונות והשאלות המרכזיות של הדור כיוונו אפוא את בער לעבר אופקים נסתרים, שלא עלו על הדעת בדורות קודמים. על כן, בהיותו בן לדור מסוים, הוא חשוף כהיסטוריון למידה של סובייקטיביות שאינה תלויה בו, אלא בעצם מקומו הכרונולוגי בשרשרת הדורות. יחד

33 'Wie es eigentlich gewesen' = 'בעיצומו של דבר'; כך מתרגם זאת סימון (לעיל, הערה 23), עמ' 65; וראו לעיל, הערה 23, ביחס לאיגרס ולנוביק.

34 בער, מחקרים (לעיל, הערה 5), א, עמ' 16; ראו גם: רז-קרקוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 58.

35 בער, שם, ב, עמ' 10.

עם זאת, השאיפה לאובייקטיביות יכולה להתקיים על פי הגישה המדעית להיסטוריה.³⁶ כלי מרכזי בדרך זו של לימוד ההיסטוריה הוא 'ביקורת המקורות', כפי שראינו. ביקורת זו צריכה להיות מתמדת ועל ידי כך יוכל המדע ההיסטורי למזער את ההטיות הסובייקטיביות ולהבטיח ידיעה אובייקטיבית יותר. זהו למעשה הבסיס להיסטוריה הביקורתית במובן המודרני של המילה. בער הולך אפוא עקב בצד אגודל בעקבות שיטתו של רנקה. כמו שאצל רנקה היה קיים המתח בין הפטריטיזם הפרוסי שלו לבין השאיפה לכתוב היסטוריה אובייקטיבית, כך אצל בער קיים המתח בין אמונתו הציונית המוקדמת לבין הבנתו את ההיסטוריה היהודית. לדוגמה, כאשר הוא מתייחס לימי הביניים היהודיים, הוא אומר: 'תקופת ימי הביניים היא בעיני רוב החוקרים תקופה של ירידה, תהום מפסקת בין התקופה העתיקה היוצרת ובין זמננו השב ליצירה עצמית'.³⁷ לעומת זאת הוא אומר:

אין טעם להיסטוריה שלנו, אם צריך למחוק מספרה כמעט אלף או אלפיים שנה... כנגד משפטים כאלו קבע ההיסטוריון רנקה הלכה לכל הדורות: 'כל תקופה ותקופה עומדת בלי אמצעי לפני האלהים, וערכה אינו תלוי במה שיוצא ממנה, אלא במציאותה היא עצמה, במהותה הפרטית'. ונוכל להוסיף על דעת רנקה: כל תקופה ותקופה של כל עם ועם טעונה לבון באש הרעיון של ההתפתחות ההיסטורית. ועוד: כל תקופה היא מקושרת עם התקופה שלפניה ושלאחריה בדרך ההתפתחות ההיסטורית. להיסטוריון אין חומר יבש ועובדה בודדת, כל דבר בין קטן ובין גדול הוא פרי זרע.³⁸

אמנם ימי הביניים מייצגים לדעת בער נסיגה מסוימת של ההיסטוריה היהודית, שכן עיקרם הוא עידן הגלות, שהייתה יציאה ממהלך ההיסטוריה התקין של היהודים.³⁹ ואולם אנו מחויבים לראות בה תקופה לעצמה, כפי שמחייבת אותנו הגישה ההיסטורית. ברור אפוא שהוא התנגד לגישה הרואה את ימי הביניים רק כתקופת הכנה לקראת העת החדשה. גישה מעין זו שאפה למצוא בימי הביניים את היסודות המטרימים את הלאומיות היהודית. ואילו בער סבר שיש ללמוד את התקופה לימוד לשמה, לצורך הבנת מהותה הפנימית, בדרכו של רנקה. יתר על כן, הוא מוסיף שלהיסטוריון היהודי חשוב כל פרט ופרט בהיסטוריה היהודית ואין פרטים היסטוריים בלתי חשובים. ההיסטוריון מחויב לראות את כל ההיסטוריה כחומר גלם לבניינו ההיסטורי ואין הוא רשאי להתעלם מחלקים שאינם מתאימים לו.

בחפשו אחר 'מהות הפנימית' של הכוחות אשר פעלו ביהדות לדורותיה הושפע יצחק בער מתפיסתו של אחד-העם, היינו, שקיים קריטריון יהודי פנימי המחייב אותנו בבואנו לעסוק ביהדות ההיסטורית או במהות היחסים בין היהודים לסביבתם. עם זאת, בער סבר שהעיון ההיסטורי המעמיק, בפרטים, נותן בידי ההיסטוריונים כלי משוכלל יותר להגדרת אותה 'מהות

36 ראו בעניין זה הניתוח של א' אלטמן, פנים של יהדות – מסות נבחרות, תל אביב 1983, עמ' 145–154.

37 בער, מחקרים (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 10.

38 שם, עמ' 11–12; ראו גם: מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 117; רז'קרקוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 75.

39 'בער, גלות, תרגם י' אלדד, ירושלים 1980, עמ' קו–קט (גרמנית, ברלין 1936).

יהודית', הבאה לידי ביטוי בתקופות ההיסטוריות השונות, ולשילובה 'בנהר ההיסטוריה' היהודי.⁴⁰

לפי שיטת בער, היסטוריון יכול להיות אובייקטיבי ונטול פניות רק אם הוא כותב את תולדות עמו בראייה פנימית, ולא מתוך גישה אפולוגטית, הבאה להתאים את תולדות העם לרוח האמנציפציה ולשאפה להשתלב בעמים אחרים. אין להבין את העבר באופן מטה-היסטורי, בהתאם לתאוריות ההיסטוריוסופיות שרווחו במאה הי"ט, אלא מבפנים, באופן היסטורי. בער היה רגיש מאוד כלפי חולשותיה של ההיסטוריוגרפיה היהודית במאה הי"ט והאשים אותה בגישה אפולוגטית. באופן טבעי, הוא היה פחות מודע לחולשת הראייה שלו עצמו את ההיסטוריה היהודית, מנקודת המבט הציונית. כפי שראינו לעיל, הרומנטיקה הלאומית הייתה לדעתו תנאי לכתיבה היסטורית אובייקטיבית, והוא לא הבין שגם היא מספקת, בעצם, מטה-היסטוריה.

גישה זו תאמה גם את השאפה הלאומית-הציונית לתאר היסטוריה יהודית 'מבפנים', בלא להזדקק להשפעות 'חיצוניות'. ביקורתו על ההיסטוריוגרפיה היהודית במאה הי"ט התייחסה להשפעתה של הגישה הרציונלית, אשר השליכה על היהדות ההיסטורית את תפיסת העולם המודרנית. הדברים אמורים, למשל, בהעדפה בולטת של דמויות המזוהות עם הרציונליזם (כמו הרמב"ם, שפינוזה ומנדלסון), לעומת תופעות המייצגות את 'החשכה הימי ביניימית' (כגון הקבלה, השבתאות והחסידות) בכתיבה ההיסטורית של גרץ ואחרים.⁴¹ לסיכום, בקריאתו של בער 'לראות את הדברים כהווייתם' הוא דרש לרדת לעומקה של רוח התקופה כדי להבין את מהותה מבפנים, וכפי שכבר ראינו, גישה זו תאמה את רוח הדברים של רנקה, על היתרונות והחסרונות של שיטתו. סימון התייחס אפוא בדין ליצחק בער כאל רנקה של ההיסטוריה היהודית.

בער התייחס במוצהר להשפעה של רנקה עליו וראה בו מורה דרך היסטורי. ואולם רנקה השפיע גם על מלומדים רבים נוספים בני הדור הזה, והם ראו את הגישה ההיסטורית-המדעית ברוח דומה, מתוך השפעה עמוקה של תפיסת המדע בגרמניה.⁴² יתר על כן, בנוסף להיבט המתודולוגי ולתפיסת העולם ההיסטוריוגרפית, יש להצביע גם על העובדה שההיסטוריוגרפיה הציונית נוצרה ברובה בידי היסטוריונים יהודים ממוצא גרמני (קצתם לא היו ילידי גרמניה

40 בער, מחקרים (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 14-15.

41 בער, 'לבירור המצב של הלימודים ההיסטוריים אצלנו', מחקרים, שם, א, במיוחד עמ' 14 ואילך; מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 127-128.

42 המלומדים שהקימו את האוניברסיטה העברית היו מושפעים מאוד מהרוח המדעית הגרמנית לגווניה. בתוך כך גם לא נפקד מקומה של השפעת ההיסטוריונים. כך, למשל, י"נ אפשטיין הקים את המכון למדעי היהדות, ש' קליין ייסד את המכון ללימודי ארץ ישראל, ור' קנר הקים את החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטה העברית. ראו: ש' כ"ץ מ' הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית – שורשים והתחלות, ירושלים תשנ"ז, המאמרים הבאים: י' זוסמן, י"נ אפשטיין והאוניברסיטה העברית: פרק בהתהוותו של מוסד אקדמי, עמ' 476-486; י' אריאלי, 'ריכרד מ' קנר ומשנתו: היסטוריה ותודעה היסטורית', עמ' 541-574; ש' כ"ץ, 'מדע טהור' באוניברסיטה לאומית: מכון אינשטיין למתמטיקה ומכונים אחרים באוניברסיטה העברית בתקופת התהוותה, עמ' 439-456.

אך רכשו בה את השכלתם). המלומדים היהודים הגרמנים שבאו לארץ בשנות עיצובה של ההיסטוריוגרפיה הציונית הביאו עמם מורשת גרמנית.⁴³ האסכולה הירושלמית, והאוניברסיטה העברית בכללה, הושפעו מאוד מהגישה המדעית הגרמנית, שכן רובם המוחלט של ההיסטוריונים הירושלמים, כמו חוקרים בענפי מחקר אחרים, נולדו ורכשו את השכלתם האקדמית בגרמניה. הגישה המדעית של האסכולה היהודית-הגרמנית שלטה בתקופה זו גם בחקר 'ההיסטוריה הכללית' באוניברסיטה העברית.⁴⁴ אמנם, כאן הודגש יותר הממד האוניברסלי של ההיסטוריה מאשר בהיסטוריה של עם ישראל, אך מבחינה מתודולוגית לא היה הבדל ביניהן לגבי עצם כללי הכתיבה ההיסטורית. ככלל, החשיבה ההיסטורית שתוארה לעיל מייצגת נאמנה את מה שכינה פטר ברק הגישה המסורתית להיסטוריה, או 'הפרדיגמה הרנקאית'.⁴⁵ חקר ההיסטוריה היהודית, כפי שהתפתח בארץ ישראל, הושפע אפוא עמוקות מן הגישה ההיסטורית הגרמנית.⁴⁶

ג. לאומיות רומנטית, היסטוריוגרפיה, מדע

בכיוון שונה הלך בן ציון דינור. הוא היה תלמיד חכם בעל שיעור קומה ובקי גדול בתחומי ההשכלה היהודית והכללית, והוא מייצג במפעלו ההיסטוריוגרפי את האסכולה היהודית-הרוסית. אמנם, חלקים מהשכלתו הפורמלית בהיסטוריה קנה דינור בגרמניה, בהשגחתו של

43 ד' שוורץ, 'מבתי מדרש לרבנים למכון למדעי היהדות', תולדות האוניברסיטה העברית, שם, עמ' 457-475; מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 21-26, 36.

44 ראיית ההיסטוריה כמדע הייתה גם השקפתו של מי שייסד את לימודי ההיסטוריה הכללית באוניברסיטה העברית, ריכרד קבנר. במאמרו 'על מושא ההיסטוריוגרפיה המדעית' הוא הסביר את המשמעות המדעית של הכתיבה ההיסטורית כך: 'נדרוש מכתובת ההיסטוריה המדעית שתהא מנוגדת לבלתי מדעית בכל אותן שלוש הנקודות: 1. שתהא אובייקטיבית ועל-מפלגתית, 2. שתבטא התעניינות אוניברסלית בעבר... 3. שתאורה תהא בו ערובה לכך שישאר אף אקטואלי לעתיד, באותו מובן שהוא אקטואלי כיום'. ראו: ר' קבנר, 'על מושא ההיסטוריוגרפיה המדעית', הגות – תשורה לשמואל הוגו ברגמן במלאת לו ששים שנה, בעריכת מ' בובר ונ' רוטנשטריך, ירושלים תש"ד, עמ' 99. טבעה של ההיסטוריה כמדע הוא אפוא אוניברסלי, בדומה לפרשנות שנתן, כפי שראינו, לורד אקטון לגישתו של רנקה. גם עניינים העוסקים מטבעם בנושאים פרטיקולריים שייכים מהותית, לפי קבנר, לטבעה האוניברסלי של ההיסטוריוגרפיה כמדע. נושאים לאומיים, לשם דוגמה, אינם רק ענייני הפרטי של כל עם ועם אלא הם יכולים להתעורר בהקשר אוניברסלי, כי הלאומיות אינה עניין לעם אחד בלבד, וכיוצא בזה גם התארגנות חברתית מסוגים אחרים. כלומר, מן המקרה הפרטי בהיסטוריה ניתן לצאת אל המקרה הכללי ולהפך, וטבעה האוניברסלי של ההיסטוריה הוא שכל החברות האנושיות נדונות במסגרתה (שם, עמ' 102).

45 ברק (לעיל, הערה 21), עמ' 1-6.

46 אגב, אין בכך ייחוד לארץ ישראל דווקא, שכן ההשפעה של המודל ההיסטוריוגרפי הגרמני הייתה עצומה על העולם כולו. להשפעה של רנקה על ההיסטוריוגרפיה האנגלית ראו: בנטלי (לעיל, הערה 18), עמ' 38-39; להשפעתו על ההיסטוריוגרפיה האמריקנית ראו: נוביק (לעיל, הערה 1), עמ' 21-31; J. Higham, et al., *History, The Development of Historical Studies in the United States*, Englewood Cliffs, NJ 1965, ch. 1, esp. pp. 11, 13

אויגן טויבלר,⁴⁷ אך הוא לא סיים את לימודיו באופן רשמי, עקב מאורעות מלחמת העולם הראשונה, ועלה לארץ־ישראל בשנת תרפ"א. למרות האלטרנטיבה שהציב דינור לשמעון דובנוב, הן בהשקפותיו האידאולוגיות הן במעשיו, ניכר שיש מידה רבה של דמיון אישי ושל המשכיות היסטוריוגרפית בינו לבין דובנוב.⁴⁸ כאשר דינור מנתח את גישתו של דובנוב הוא מציין את ההתלהבות העצומה ואת תחושת השליחות הלאומית שאפפה אותו במפעליו ההיסטוריים, גם בכתיבה וגם במאמץ הארגוני לשמר את החומר ההיסטורי הרב על יהדות רוסיה. דובנוב היה גם אישיות אידאולוגית ופוליטית רבת השפעה ולא רק היסטוריון, וכך הוא ניגש אל ההיסטוריה לדעת דינור:

גם בעצם ימי ההתאבקות הצבורית והפולמוס הספרותי לא חדל דובנוב מדי פעם בפעם להפליג לעבר. ותמיד בכון אחד, בכון שלמות ההיקף. לא להתעכב יותר מדאי בפרטים, אלא לתפוס את כל התופעות היסודיות מכל התקופות ומכל הארצות. לתפוס ולהכניס אותן למסגרת אחת שתקשר, תאחד, תסביר ותבהיר אותן. ההיסטוריה באה להדריך וללמד, להסביר ולחנך. ההיסטוריה היא לא רק מדע העם, אלא גם בשביל העם. ובשביל כך צריך היה הבנין להיות שלם, נאה ומואר...⁴⁹

47 ב"צ דינור, בעולם ששקע – זכרונות ורשומות מדרך חיים (תרמ"ד–תרע"ד), תל אביב תשי"ח, 359–375; הנ"ל, 'אויגן טויבלר – האיש, המורה והחוקר', דורות ורשומות – מחקרים ועיונים בהיסטוריוגרפיה הישראלית בבעיותיה ובתולדותיה, ירושלים תשל"ח, עמ' 262–276 (מאמר זה התפרסם לראשונה, לזכרו של טויבלר, בכתב העת ציון, יט [תשי"ד], עמ' 75–83). דינור הגיע לברלין בשנת 1911 ושם נקשר לטויבלר. הערצתו לטויבלר, ההיסטוריון הדגול של העת העתיקה, אשר פעל תקופה מסוימת כעוזר המחקר של מומזון, נמשכה עד סוף ימיו. גם יצחק בער פעל כחוקר תחת שרביטו של טויבלר, לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר טויבלר הקים את האקדמיה למדעי היהדות בברלין. ההערצה המשותפת של דינור ושל בער לטויבלר אין פירושה שהם הדגישו נושאים זהים במחקר ובכתיבה של תולדות ישראל. בער ראה במדע הטהור ובפילולוגיה נוסח רנקא אידאל נעלה. טויבלר ייצג בעיניו את האידאל המדעי הזה, של המלומד בעל השליחות הנוירית, המופרד מטרדות היומיום ומפנה את עיקר כוחו למדע בלבד. ראו: י' בער, 'אויגן טויבלר', ציון, יט (תשי"ד), עמ' 71–74. נפשו הסוערת של דינור, לעומת זאת, הייתה קרובה יותר לשליחות החינוכית-הלאומית, ועל כך ראו להלן. בעניין ההבדלים המנטליים הללו בין דינור לבער השוו גם מאמריו של ש' אטינגר, היסטוריה והיסטוריונים, בעריכת ש' אלמוג וא"ד קולקה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117–140. על שלבי הכשרתו של דינור הרחיבה ריין (לעיל, הערה 8), עמ' 68–87.

48 ח"ה בן־ששון, 'בן ציון דינור ז"ל – האיש ומחקרו', ציון, לו (תשל"ב), עמ' 222–230; ב"צ דינבורג, 'שמעון דובנוב (ליובל ה-75)', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 95–128 (=דורות ורשומות [לעיל, הערה 47], עמ' 231–261). ההזדהות של דינור עם דובנוב לא הייתה רק במישור ההיסטוריוגרפי, שבו חלק לא פעם על שיטתו, אלא גם במישור האישי ובדמיון במסלול חייהם: יהודי מזרח אירופי, תלמיד חכם, ממשפחת רבנים, היצא מן המסורת היהודית הדתית ומגבש את זהותו האישית והקולקטיבית דרך הלאומיות היהודית החילונית. לביקורתו של דינור על גישתו של דובנוב ראו במבוא לספרו, ישראל בגולה, תל אביב תשי"ט² (=דורות ורשומות, שם, עמ' 98–141, וראו במיוחד עמ' 115–123); הנ"ל, 'גלויות וחורבנות, דורות ורשומות, שם, עמ' 175–192.

49 דינבורג, שם, עמ' 126: ההדגשה שלי.

דומה שבקטע זה תיאר דינור לא רק את דובנוב אלא במידה לא מבוטלת גם את עצמו ואת דרכו ההיסטוריוגרפית. דינור הזדהה מאוד עם הגישה שלימודיו של ההיסטוריון נועדו (ממש כמו לימוד תורה) גם ללמד אחרים ולא לצרכיו של ההיסטוריון לבדו.⁵⁰ עוד מצאה חן בעיני דינור גישתו העממית של דובנוב, אשר ראה בהמוני העם, ולא רק באליטה הלמדנית, את מושא ההיסטוריוגרפיה שלו.⁵¹ תחושת החיים היהודיים הנוצרת בדמו של ההיסטוריון, מתוך הזדהות גדולה עם חיי הקהילה שבה מרד, תאמה מאוד להשקפת עולמו של דינור:

סערת נפשו [של דובנוב] – סערת־נפש המונים נאבקים התאבקות מרה וקשה, עקשנית ומתמדת על קיומם ועומדים במערכה כבדה על חייהם... במילים אחרות: נקודת המוצא של הפלגתו [להיסטוריה] – יישובי־העם, וסערת נפשו – מלחמתם על קיומם ועמידתם על חייהם.⁵²

אמנם במבוא למפעלו הגדול, 'ישראל בגולה', חלק דינור לא מעט על מסקנותיו של דובנוב, אבל ניכר בעליל שהדחף האינטלקטואלי של דובנוב לעסוק בהיסטוריה היהודית, שאותו תיאר דינור, היה קיים גם בו. דחף זה של דינור נבע במידה רבה מתחושה של שליחות חינוכית וציבורית למען העם. ההיסטוריה לא הייתה בעיניו רק צורך מדעי 'ללמוד את הדברים על פי מקורות ראשונים ולתפוס את ה"דברים כמו שהם"',⁵³ אלא גם רצון להשכיל את שומעיו באותם דברים המסייעים לבנות תמונה לאומית שלמה על פי ההיסטוריה היהודית לדורותיה. דינור הכיר היטב את הדרישות המדעיות ושאלף להעמיק בחקר ההיסטוריה כדי לעמוד בהן. יחד עם זאת השליחות הלאומית־החינוכית גברה בעיניו על העיסוק המדעי בהיסטוריה, כפי שהבינו רנקה או בער. לפיכך, דינור העדיף תמיד את 'שלמות ההיקף' בהיסטוריה על פני הפרטים הקטנים, שכן מטרתה של ההיסטוריה, לשיטתו, היא לשרת את ההווה.⁵⁴

50 ראו: ש' אטינגר, 'בן־ציון דינור, האיש ופועלו ההיסטורי', דורות ורשומות (לעיל, הערה 47), עמ' יב.

51 הרגש הסוציאליסטי של דינור גרם לו להתייחס תמיד אל ההמון באופן חיובי, כעין גישה נרודניקית. לדוגמה, רגישותו של דינור להמון גרמה, לטענתו, להצטננות היחסים בינו לבין זאב יעבץ, שבמחיצתו שהה בצעירותו, עקב גישתו האליטיסטית ויחסו המזלזל של יעבץ להמון (בעולם ששקע [לעיל, הערה 47], עמ' 118–120). וראו: רייז (לעיל, הערה 8), עמ' 74.

52 דינבורג, דובנוב (לעיל, הערה 48), עמ' 127; ההדגשות במקור.

53 בעולם ששקע, שם, עמ' 104. נראה אפוא שהרמז של דינור לשיטת רנקה אינו מקרי כאן.

54 דורות ורשומות (לעיל, הערה 47), עמ' 239–241. כך, למשל, במאמרו 'תולדות ישראל ומקומן בהיסטוריה הכללית', ישנו ניסיון מסוים להתמודד עם הדרישה של שיטת רנקה ואקטון לכתיבת ההיסטוריוגרפיה בעלת יעדים אוניברסליים: 'כל היסטוריה, לפי עצם מהותה, היא כללית, אוניברסאלית, מפני שההיסטוריה לפי טיבה יוצאת מתפיסת השלם ושואפת אליו. אמנם, ההיסטוריה עוסקת "בקביעת דברים כהווייתם", שוקדת על ידיעתם של הפרטים, חוקרת בדיוקם ומשתדלת לתפוס את המיוחד־הפרטי, האינדיבידואלי, בכל התרחשות. אבל עצם קביעתה של התרחשות מסוימת בתחום ההווה ההיסטורית היא מתוך הערכה כללית. ודבר זה נקבע כל פעם על־ידי ההיסטוריון מתוך הערכת החשיבות על רקע כלל הדברים. ומכיוון שההיסטוריה היא מדע המבוסס על הערכת דברים ועל שיקולם, הרי ההיסטוריוגרפיה של כל אומה ושל כל דור היא לפי מהותה הפנימית הערכה עצמית'

ניתן לומר שהסטנדרטים המדעיים, שלא נעלמו כלל מעיניו של דינור, היו הבסיס לתפיסת העולם הלאומית-החילונית שלו. דינור היה מודע לכך שהוא בחר את המקורות ההיסטוריים לספרו 'ישראל בגולה' בִּרְרָה סובייקטיבית, מנקודת מבט לאומית. וכך הוא כותב במבוא:

ביחס ל'סובייקטיביות' בבחירת המקורות אין לשכוח, כי כל היסטוריוגרפיה בנויה על עקרון הערכה. אין ההיסטוריון מספר את כל מה שידוע לו על העבר, אלא מה שנראה לו כחשוב ובעל ערך בשעתו וגם לגבי הדורות הבאים. כל הערכה היא, כמובן, סובייקטיבית ותלויה במעריך, בהשקפת-העולם שלו ובתפיסת-החיים שלו. ועוד יותר היא תלויה ב'מקומו ההיסטורי', בדורו, שממנו הוא משקיף על העבר. משום כך אין ההיסטוריון יכול לבלי להעריך.⁵⁵

הוא ראה אפוא את הכתיבה ההיסטורית באורח שונה מאוד מתפיסתו של לורד אקטון, כפי שנדונה לעיל. יחד עם זאת, אף שהסובייקטיביות מובנת מנקודת המבט המסוימת של ההיסטוריון וקשורה באמונותיו, היא חייבת לעמוד לדעתו בביקורת העובדתית, תוך שאיפה לאובייקטיביות:

ראשית כל עלינו לזכור, כי בעצם, הרי ההיסטוריה היא מדע הבנוי על הערכתן של עובדות. כל היסטוריון הוא מעריך... דוגמה פשוטה: אני הייתי רואה אתכם אחרת לו עמדתי ברגע זה במקום אחר, בקצה השני של האולם, ומכיוון שנקודת עמידתו של ההיסטוריון היא קשורה בהערכתו, הרי ברור שהערכה קובעת את הראייה. נאמנותו של ההיסטוריון היא בהאבקות זו שהערכתו לא תפגע בראייתו, בשאיפתו לנקודת ראות אובייקטיבית שלא תהיה תלויה רק בהערכתו.⁵⁶

(שם, עמ' 17). יש אפוא בהיסטוריה ממד סובייקטיבי, אך קיים בה גם ממד אובייקטיבי, המתחייב מטיבה של החקירה ההיסטורית כפי שהניחו רנקו ואקטון (שם, שם). על הקשר בין השליחות החינוכית למחשבה ההיסטורית של דינור, ראו: ריין (לעיל, הערה 8), עמ' 119–121.

55 דורות ורשומות, שם, עמ' 140–141 (ההדגשה במקור). דינור נחשב בצדק להיסטוריון הציוני המוטה ביותר עקב ראייתו הלאומית והציונית הנלהבת. יחד עם זאת, שלילה של מפעלו ההיסטוריוגרפי כתוצאה מכך מוטעית בעיני, שכן תוצאותיה של פעילותו ההיסטוריוגרפית הענפה הניחו את הבסיס הרחב של חקר ההיסטוריה בארץ ישראל. על חשיבותו המדעית תעיד תרומתו הרבה להתפתחות מקצוע ההיסטוריה בארץ. דינור הונע בכוח האידאולוגיה הציונית, ועל כן ראה בעצם הנחת תשתית למחקר ההיסטורי שליחות אישית. את פירוט מפעליו של דינור בתחום ההיסטוריוגרפי תיאר ריין (לעיל, הערה 8), בעיקר פרקים ה'–כ', למשל, הוא ערך מפעלי כינוס בשל האידאולוגיה הלאומית ורוח השליחות שדחפה אותו לעצם הפעולה ההיסטוריוגרפית. ראו: ריין, שם, עמ' 175. האידאולוגיה הציונית הייתה אפוא בעבורו תכנית פעולה היסטוריוגרפית. על נטייתו האידאולוגית של דינור ראו גם: D.N. Myers, 'History as Ideology: The Case of Ben Zion Dinur, Zionist Historian', *Modern Judaism*, VIII (1988), pp. 167–193, "Par Excellence"; רז-קרקוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 288–290, 314–315.

56 ב"צ דינור, בני דורי – ציונים וקווים לדמויות חכמים ומחנכים, אנשי ציבור ו'עומדים בשער', תל אביב תשכ"ג, עמ' 55.

אמנם גם בער, כפי שראינו, היה מודע לסובייקטיביות הכפויה על ההיסטוריון בבואו לדון בעובדה ההיסטורית ובמקור ההיסטורי, אך נראה שמחויבותו של בער לסיג ושיח הביקורתי עם המקור, מתוך חתירה למידה של אובייקטיביות מדעית, הייתה הרבה יותר גבוהה מזו של דינור.

נוכל להדגים זאת למשל בתפיסתם השונה של בער ודינור ביחס למשמעותם של שלהי ימי הביניים היהודיים. בער, נאמן לגישתו של רנקה הקובעת שאין ללמוד תקופה היסטורית כדי להסיק ממנה על העתיד, קבע שאין לראות בימי הביניים 'קרש קפיצה' ללאומיות היהודית. לעומתו, דינור התייחס לימי הביניים כמבוא לעידן הלאומי ואף לציונות. לפיכך הוא תלה את ראשיתה של הלאומיות היהודית באירועים משלהי ימי הביניים:

בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל עומדת עלייתם של אלף יהודים לארץ-ישראל בראשותו של רבי יהודה החסיד. עלייה זו של שנת ת"ס (1700) יש בה משום סמליות רבה לגבי תכנון החינוך של תולדות ישראל בדורות האלה. ולא רק משום שבעלייה זו, בעליית המונים לארץ-ישראל, בעלייה מאורגנת בראשותו של מבשר גאולה, מן המורדים הדתיים, היה משום סימן לבאות, סמל לדורות שהוויתם ההיסטורית הוטבעה במידה רבה בחותמם של המונים ומורדים, של נודדים ומבקשי גאולה. לא פחות חשובים היו גורמיה של עלייה זו, דרך ביצועה, טיב כישלונה ותוצאותיה. בכל אלה באו לידי ביטוי גם דמדומי השקיעה של ימי הביניים וגם צפריי העלייה של הזמנים החדשים.⁵⁷

כפי שאנו רואים, דינור מתחיל את ראשיתו של העידן החדש בתולדות ישראל עם העלייה לארץ ישראל, שהיא בעיניו 'עליית המונים ומורדים'. מובן שהקבלה היסטורית זו נוחה לדינור והיא משקפת את אמונתו ש'המרד בגלות' הוא המאפיין הבולט ביותר של העת החדשה בתולדות היהודים. לפיכך ניתן למצוא שורשים מבשרים למרד זה הרבה לפני השליש האחרון של המאה ה'י"ט. החלוצים הבוחרים לעלות לארץ ישראל מסמלים את העתיד. בדבריו אלה של דינור סומנו בהדגשה ביטויים חוזרים ונשנים, המלמדים על כך שההיסטוריה שאליה הוא מתייחס אינה באה ללמד על ההקשר ההיסטורי ועל התקופה המדוברת, אלא למצוא את המרכיב הסמלי, לעתיד לבוא, לקראת הופעת הלאומיות היהודית בגרסתה הציונית על במת ההיסטוריה. דינור פונה אפוא אל העבר לא רק לשם לימוד העבר אלא גם כדי להעניק לגיטימציה לתנועה הציונית בהווה. ניצניו של 'המרד בגלות' נראים כבר בסוף המאה ה'י"ז, והמעבר 'מפסיביות יהודית גלותית' אל ההתעוררות הלאומית הוא תהליך ארוך, המסתיים בחיבת ציון ובהרצל.⁵⁸ כך מוצגים הדברים גם ב'ספר הציונות':⁵⁹

57 ב"צ דינור, "הזמנים החדשים" בתולדות ישראל, אבתנתם, מהותם ודמותם, במפנה הדורות – מחקרים ועיונים בראשיתם של הזמנים החדשים בתולדות ישראל, ירושלים תשל"ב, עמ' 26; ההדגשות שלי. את העמדה של דינור סתר מ' בניהו, 'ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה החסיד ועלייתה לארץ-ישראל, ספונות, ג-ד (תש"ך), עמ' קלג-קפב.

58 דינור, שם, עמ' 9-18, 26-29, 36-46; מאירס (לעיל, הערה 8), עמ' 147; ריינ (לעיל, הערה 8), עמ' 257-264; רז'קוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 314.

59 ב"צ דינבורג (עורך), ספר הציונות, א, תל אביב תרצ"ט.

עם פרפורי גסיסתה של התנועה השבתאית שקעו ימי הבינים בישראל. בעצמה של תנועה כבירה זו שהקיפה את כל תפוצות ישראל היה לא רק מאשה הגדולה של 'דחיקת הקץ' האחרונה של עם חסרי-ישע וצמא גאולה... בפרפורי התנועה יש במדה רבה נסיונות מסתורין 'להתיר הרצועה' ליחיד ולעשות את 'התרת הרצועה' של היחידים לנקודת מוצא לדרך חדשה של גאולת הרבים... בדמדומי השקיעה של התנועה השבתאית יש, איפוא, גם מצפירי עלייתה של תנועת ההשכלה, והם ביחד מהווים את ראשיתם של ה'דורות האחרונים' בתולדות ישראל.⁶⁰

גישתו זו של דינור לא הייתה מקובלת על היסטוריונים ציונים שונים. לדוגמה, יצחק בער לא קיבל את תפיסתו לגבי הפריודיזציה של ימי הביניים.⁶¹ בער קבע, בדברו על קביעת המועד לסיומם של ימי הביניים היהודיים, כי לחלוקת ההיסטוריה לתקופות אין משמעות כשלעצמה, וכל חלוקה נועדה 'כדי לראות את עצמותה של התקופה בבהירות היותר מדויקת שאפשר. וזוהי עצם מטרחתו כי "כל תקופה ותקופה עומדת בלי אמצעי לפני האלהים".⁶² בער חולק אפוא על דינור ברמה המתודולוגית. נאמן לאסכולת רנקה, יצא בער מן העבר ההיסטורי הראלי אל ההווה; ואילו דינור יצא מן ההווה הלאומי-הציוני אל העבר. בכך הוא התקרב בפועל לגישתו של בנֶדֶטוֹ קרוצ'ה, הקובעת ש'כל היסטוריה היא היסטוריה של ההווה'. אמנם דינור רכש השכלה היסטורית גם בגרמניה, אך בניגוד לבער, מקורות אישיותו האינטלקטואלית היו שונים. דינור רכש חלק ניכר מהשכלתו ההיסטורית בעצמו, כאוטוֹדיקט, והושפע, כרבים מן המשכילים הרוסים, הן מן הפוזיטיביזם ההיסטורי הצרפתי הן מן הלאומיות הרומנטית הרוסית.⁶³

דינור הוא מייצגה המובהק של האסכולה היהודית-הרוסית מבית מדרשו של דובנוב בהיסטוריוגרפיה הציונית בארץ ישראל.⁶⁴ ההיסטוריונים של אסכולה זו העריצו את 'חכמת ישראל' במערב, אך לבם היה נתון לאתניות היהודית המסורתית שפיעמה ביהדות הרוסית במאה ה'ט'. הם היו תוצר של התסיסה החברתית שהתעוררה ביהדות רוסיה בדור המעבר

60 שם, עמ' 3. גם בחירת המקורות בספר הציונות מעניקה למקורות אלה פרשנות ציונית ברורה. על פי בחירה זו נראה שניצני הציונות הופיעו כבר בראשית המאה ה'י". הדיונים סבבו סביב נושאים כגון: גלות וגאולה, ישראל וארצו, מצוות ישיבת ארץ ישראל, התעמולה לעלייה וליישובה של הארץ, העלייה לארץ ישראל וחבורות העולים (על עליית רבי יהודה חסיד, ראו שם, עמ' 43-46), וכדומה.

61 דורות ורשומות (לעיל, הערה 47), עמ' 141, הערה 73; ברנאי (לעיל, הערה 6), עמ' 37, 41-42.

62 בער, מחקרים (לעיל, הערה 5), ב, עמ' 19.

63 ריין (לעיל, הערה 8), עמ' 70-73.

64 יונתן פרנקל מציין את ההשפעה הכבירה של שמעון דובנוב ושל הגישה ההיסטוריוגרפית מבית המדרש של יהדות רוסיה על היסטוריונים מכל הזרמים הלאומיים ביהדות, הן לפני 1939, הן לאחר השואה ואף עד שנות השישים. הוא הצביע על השפעתו על היסטוריונים כגון ב"צ דינור, ר' מאהלר וש' אטינגר. ראו: פרנקל (לעיל, הערה 4); 'S.M. Dubnov – Historian and Ideologist', J. Frankel, *The Life and Work of S.M. Dubnov* (לעיל, הערה 4), עמ' 1-33; ד' ווינריב, 'דובנוב וההיסטוריוגרפיה היהודית', ספר שמעון דובנוב, בעריכת ש' רבידוביץ, לונדון-ירושלים-וולתאם מאסס. תשי"ד, עמ' 67-76.

שבין 1882 ל-1914. בתקופה זו חלו שינויים מפליגים, כמו הגירה ממזרח למערב, שינוי ביחס אל המסורת, התעוררות פוליטית, חדירת רעיונות לאומיים והשפעה של הסוציאליזם. על כן בתקופה זו השתנתה היהדות הרוסית מן היסוד, ואף שינתה את קלסתר פניו של העם היהודי כולו, תוך שהיא מאיצה את תהליך המעבר ממסורת לקדמה.⁶⁵ הכמיהה להיסטוריה יהודית כגורם מלכד בקרב האינטליגנציה היהודית-הרוסית בולטת כבר מאמצע המאה הי"ט. מחקריהם של א"א הרכבי, א' אורשנסקי, י"ל קצנלסון (בוגי בן יגלי) ואחרים החלו להתפרסם מעל במות מדעיות ופופולריות כבר בשנות השישים והשבעים. עם התחזקותם של הלכי הרוח הלאומיים בקרב יהודי רוסיה הפך שמעון דובנוב, ההיסטוריון היהודי החשוב ביותר בתקופה הנדונה, לזברה הראשי של האסכולה היהודית-הרוסית. לצדו ניתן לציין, על אף הבדלי הגישות, היסטוריונים כמו א"ש קמנצקי, מ"ל וישניצר, ז' יעבץ, י' קלויזנר וש"א הורודצקי.⁶⁶ הם היו היסטוריונים לאומיים בעלי תודעה עזה של שליחות. מבחינה מתודולוגית פעל דינור בסגנונו של דובנוב ואימץ את דרישות המדע ההיסטורי. במקרה של דובנוב הייתה זו האמונה בפוזיטיביזם ההיסטורי ובהתקדמותה של ההיסטוריה האנושית על פי חוקי ההתקדמות הדיאלקטיים ההגליאניים; תזה, אנטי תזה סינתזה; ואילו מבחינתו של דינור, הייתה זו ההיכרות עם הדרישות המדעיות של רנקה שרכש אצל מורו טיבלר. דובנוב לא היסס לערב אידאולוגיה בשיפוט היסטורי, על אף גישתו 'המדעית' ואמונתו באובייקטיביות של המדע.⁶⁷ כך נהג גם דינור, ההיסטוריון והאידאולוג-הציוני: הוא אפשר לאהבתו ל'המון המורדים' וללאומיות היהודית המתחדשת להתפרץ לעתים קרובות לתוך מחקרו ההיסטורי. כפי שראינו, דינור קיבל את עמדת רנקה להלכה, אך לא תמיד למעשה; הוא הכיר בממד הרלטיבי בהיסטוריו-גרפיה שלו, ואף ניסה להסביר מדוע אין בכך הטיה של ממש מבחינה מדעית.⁶⁸ השפעתו של דובנוב על דינור, כמו על היסטוריונים ציונים אחרים בימיו, הייתה קשורה

D.H. Weinberg, *Between Tradition and Modernity – Haim Zhitlowski, Simon Dubnow, Ahad Ha-Am, and the Shaping of Modern Jewish Identity*, New York–London 1996, pp. 1–28; י' פרנקל, נבואה ופוליטיקה – סוציאליזם, לאומיות ויהודי רוסיה, 1862–1917, תל אביב 1989;

י' ברטל, 'מאומה' ל'לאום' – יהודי מזרח-אירופה 1772–1881, תל אביב תשס"ב, עמ' 190–201.

י' סלוצקי, העיתונות היהודית-רוסית במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"א, עמ' 86–101; י' ברטל, 'יהודי מזרח אירופה וההשכלה הגבוהה', תולדות האוניברסיטה העברית (לעיל, הערה 42), עמ' 87; ז' שור, כוכבי בוקר, ספורי-זכרונות ופרקי-מסה, תל אביב תשכ"א, עמ' 210–244; דינור, בני דורי (לעיל, הערה 56), עמ' 13–34, 52–58; הנ"ל, בעולם ששקע (לעיל, הערה 47), עמ' 101–121; S.J. Zipperstein, *Imagining Russian Jewry, Memory, History, Identity*, Seattle–London 1999, pp. 88–92.

פרנקל, דובנוב (לעיל, הערה 64), עמ' 12–13. על השפעת הפוזיטיביזם על משכילי רוסיה ראו: י' שביט, 'השימוש של משכילים יהודים במזרח אירופה במשנתו של הנרי תומס באקל', ציון, מט (תשמ"ד), עמ' 401–412.

דינור, ישראל בגולה (לעיל, הערה 48), א, 1, עמ' מז–נ. למרות הסברו של דינור, כבר בשנות החמישים נמתחה על גישתו ההיסטורית-האידאולוגית ביקורת חריפה. ראו: י' כ"ץ, 'בין היסטוריה לאומית ללאומיות היסטורית', לאומיות יהודית – מסות ומחקרים, ירושלים תשל"ט, עמ' 230–238 (נתפרסם לראשונה בתוך: בחינות, תשט"ז).

באימוץ הגישה ההיסטורית הרואה בתולדות העם היהודי תולדותיה של אומה. לפי תפיסה זו, גם אם איבדו היהודים את בסיסם הטריטוריאלי, הם לא איבדו מעולם את תכונותיהם הלאומיות ואת שלטונם העצמי. דובנוב פיתח כידוע את 'תאוריית המרכזים', להוכחת רציפותה ההיסטורית של האומה הישראלית, ואילו דינור העדיף את המונח 'מרכז' (המרכז הוא תמיד ארץ ישראל) על פני שיטת המרכזים הנוודים. בכך דחה את שיטת דובנוב, אך דחייה זו אינה מלמדת על ניגוד מושגים; להפך, דובנוב היה נקודת המוצא לדיון ההיסטורי של דינור בתולדות ישראל. ככלל, ההיסטוריוגרפיה הציונית קיבלה ברצון את תובנתו של דובנוב לגבי השלטון העצמי של יהודים בכל מקום ומקום, שיש בו כדי ללמד על קיומם הלאומי הרציף של היהודים.⁶⁹

הלהט העצום בפעולותיו של דינור, ושאיפתו המודעת לא רק לכתוב היסטוריוגרפיה אלא גם לעצב זיכרון קולקטיבי ציוני,⁷⁰ מלמדים על השוני בין ההיסטוריוגרפיה שלו לגישתם של היסטוריונים ציונים אחרים בתקופתו, שדרשו אובייקטיביות מדעית מוחלטת ככל האפשר, ברוח התפיסה המדעית הגרמנית.

ד. 'שאלת האובייקטיביות' בדור המדינה

הכתיבה ההיסטורית בדור המדינה, בשנות החמישים והשישים, נעשתה על רקע שונה מזה של ההיסטוריוגרפיה בדור הראשון. מאורעות הרי גורל התרחשו בשנות הארבעים, בעולם ככלל ובעולם היהודי בפרט. לכן, לא הרי הכתיבה לפני מלחמת העולם השנייה ובמהלכה

69 גישה זו, המתמצית בפסוק שציטט דובנוב מספר בראשית (מט, י) במבוא לפנקס המדינה ליטא 'לא יסור שבט מיהודה', הייתה מקובלת מאוד על היסטוריונים ציונים. השוו: ש' דובנוב (עורך), ספר פנקס ועד הקהלות בליטא, ברלין תרפ"ה, הקדמת העורך (ללא מספור); 'ועד הקהלות הראשיות או "ועד המדינה" בליטא חוליה אחת היא בשלשלת האבטונומיה – השלטון העצמי של קהלות ישראל בכל הארצות...' 'לא יסור שבט מיהודה'. בנוסח זה בדיוק כותב אטינגר בפתח המהדורה השנייה של פנקס ועד ארבע הארצות: 'מאז שאבדה יהודה את עצמאותה המדינית – אחת המטרות העליונות של היהודים היתה השגת אוטונומיה בכל מקום ומקום, לאמור: הניהול העצמי של ענייני הקהילה, ובראשית הדברים מצוטט הפסוק: 'לא יסור שבט מיהודה'. ראו: י' היילפרין (עורך), פנקס ועד ארבע ארצות – ליקוטי תקנות כתבים ורשומות, מהדורה שנייה, ההדיר י' ברטל, ירושלים תש"ן, עמ' טו. ככלל, מפעלו ההיסטורי של היילפרין, חוקר השלטון העצמי היהודי, הושפע ממפעלי הכינוס שבהם החל דובנוב. ראו: י' ברטל, 'ישראל היילפרין, חוקר השלטון העצמי היהודי', קהל ישראל – השלטון העצמי היהודי לדורותיו, א, בעריכת י' גפני, ירושלים תשס"א, עמ' יב.

70 קשה שלא לעמוד משתאים לנוכח המספר הרב של הפעולות הקשורות בהיסטוריה היהודית ובחינוך הציוני שבהן היה מעורב דינור. ראו, לדוגמה, דברי י' קפלן, 'הזכות לרענן את התבוננותנו אל העבר', חמישים שנות מדינה – דברים שנישאו במושב הפתיחה לכנס השנתי ה-22 להיסטוריה של החברה ההיסטורית הישראלית ומרכזו זמן שזר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 3-6. על תכניותיו של דינור למיסוד המחקר וההוראה של מקצוע ההיסטוריה בארץ ישראל, כבר בשנת תרפ"א, ראו: ב"צ דינור, בימי מלחמה ומהפכה – זכרונות ורשומות מדרך חיים (תרע"ד-תרפ"א), ירושלים תשכ"א, עמ' 517-518; ריין (לעיל, הערה 8); ד' מרום, הגותו ופועלו של בן-ציון דינור כמחנך, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס.

כהרי הכתיבה ההיסטורית לאחר מלחמת העולם השנייה. להבהרת הדברים נקדים הסבר כללי על מה שהתרחש בשדה ההיסטוריוגרפיה בתקופה זו, ונעמוד על ההתפתחות של זו הכללית לעומת ההיסטוריוגרפיה הציונית של דור המדינה.

לפי איגרס, עד שנות השבעים של המאה הכ' שלטו בהיסטוריוגרפיה הכללית שתי מגמות עיקריות.⁷¹ המגמה הראשונה, שפותחה בידי רנק, עיצבה את הגישה השלטת בהיסטוריוגרפיה לאורך תקופה ארוכה, במאה הי"ט ואף במאה הכ'. גישה זו העמידה במרכז התפיסה ההיסטורית את 'האירוע ההיסטורי': יש לתאר אותו מתוך שאיפה לאובייקטיביות; על פני רצף הזמן הדיאכרוני; ומתוך חשיפת כוונותיהם של המשתתפים בתהליך ההיסטורי. ניתן לומר שמגמה זו משמשת אתוס מקצועי להיסטוריונים רבים עד ימינו אלה, והיא נוכחת בסוגים שונים של היסטוריוגרפיה ולא רק בהיסטוריה הפוליטית.⁷²

המגמה השנייה, שקראה תיגר על המודל הקלסי בעיקר למן שנות העשרים של המאה הכ', היא ההיסטוריוגרפיה שהתפתחה בהשפעתם של מדעי החברה, כגון סוציולוגיה, כלכלה ופסיכולוגיה.⁷³ מגמה זו הסיטה את הדגש מהיסטוריה 'אירועית' להתייחסות נרחבת יותר למבנים היסטוריים, כמו המשפחה, החינוך, המנטליות הקולקטיבית וכדומה. על מגמה זו בהיסטוריוגרפיה המודרנית השפיעו ההתפתחויות במחשבה הסוציולוגית, בעיקר זו של מקס ובר ושל אמיל דירקהיים, וכן האסכולה הצרפתית ההיסטורית של ה'אנאל'.⁷⁴ היסטוריונים שצמחו מבתי המדרש הללו ראו בהיסטוריה חלק מעולם מדעי החברה, והצביעו על התועלת שניתן להפיק ממודלים חברתיים מכלילים, דוגמת 'הטיפוס האידיאלי' של ובר, להבנת החברות בעבר. על אף הגישות השונות להבניית העבר, גם הגישה החברתית אימצה את העיקרון שישנה מציאות היסטורית ראלית שניתן לתארה באופן מדעי. גישות מעין אלה חדרו ממש אל תוך ההיסטוריוגרפיה הציונית משנות החמישים ואילך, בעבודותיו של יעקב כ"ץ, שעליו נדון להלן.

השאלה המרכזית שהעסיקה את ההיסטוריוגרפיה בין שנות הארבעים לשנות השישים של המאה הכ' סבבה סביב טיבו של ההסבר ההיסטורי. התשובות שניתנו לשאלה זו הידקו את היחסים שבין ההיסטוריה למדעי החברה. מאז הופעת מאמרו של המפל ('The Function of

71 איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 19-1, ובמיוחד עמ' 3.

72 היסטוריונים רבים המתמודדים עם הצורך בכתיבת מונוגרפיות על ההתרחשות ההיסטורית אינם טורדים עצמם יתר על המידה בשאלות מתודולוגיות. גישה זו, הניגשת לתיאור ההיסטורי על סמך איסוף ובידור של מקורות מהימנים, והמכונה בצדק בפי פיטר ברק 'הגישה ההגיונית' או הגישה המתקבלת על הדעת, ממשיכה לשמש היסטוריונים רבים כבואם לבנות את בניינם ההיסטורי. ראו: ברק (לעיל, הערה 21), עמ' 3.

73 ראשיתה של האוריינטציה המדעית נעוצה בפיוטיביזם של המאה הי"ט. תפיסה היסטורית זו, שהחלה אצל אגוסט קונט (A. Comte; 1798-1857) והנרי באקל (H.T. Buckle; 1821-1862), קובעת למעשה שההיסטוריה יכולה לנסח חוקים וכללים בדיק כמו כל מקצוע מדעי אחר; דהיינו, חקר ההיסטוריה בבסיסו נועד לחשוף את החוקיות הקיימת בהתנהגות החברתית האנושית. ראו: ברייך (לעיל, הערה 2), עמ' 272-275.

74 בנטלי (לעיל, הערה 18), עמ' 103-115; איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 51-64.

'General Laws in History', בשנת 1942, החלו יותר ויותר היסטוריונים לראות בהיסטוריה דיסציפלינה השייכת למדעי החברה, היינו מקצוע שניתן לעשות בו שימוש מועיל בכלים מכלילים ובמודלים השאולים מתחום מדעי החברה.⁷⁵ המגמה לאמץ שיטות מדעיות מתחום מדעי החברה למחקר ההיסטורי, שהתגבשה באמצע המאה הכ', לא נבעה מנאיביות שאפיינה את הפוזיטיביזם נוסח באקל-קונט במאה הי"ט,⁷⁶ אשר הזינה את ההיסטוריה הספקולטיבית והתיימרה להבין את העבר ואת העתיד. מגמה זו באה להסביר את התופעה ההיסטורית באופן מכליל יותר ובאמצעים של מדעי החברה. כתוצאה מכך החלה להיווצר מערכת יחסים קרובה יותר בין ההיסטוריה לבין מדעי החברה, כגון סוציולוגיה, כלכלה ופסיכולוגיה. למרות הסתייגותם של היסטוריונים חשובים, ובראשם ר"ג קולינגווד, מן היכולת להסביר תופעות היסטוריות בעזרת כלים השייכים למדעי החברה, ניתן לומר שבתקופה זו הלכו והתרבו הניסיונות של היסטוריונים לכתוב היסטוריה חברתית בעזרת כלים מתודולוגיים אלה.⁷⁷ פולמוס מתודולוגי זה יצר שתי גישות לחקר ההיסטוריה: הגישה האוטונומית, השומרת להיסטוריה מקום ייחודי בין ענפי המדע; והגישה האסימילטורית, הסבורה שההיסטוריה היא חלק ממדעי החברה ויכולה להיעזר במודלים הקיימים במדעי החברה.⁷⁸

ניגש עתה לבחון את ההתפתחות המתודולוגית בהיסטוריוגרפיה הציונית בדור המדינה לאור התמורות שנוצרו בשדה המתודולוגיה של ההיסטוריה לאחר מלחמת העולם השנייה. ניתן לומר שהזרם המרכזי של ההיסטוריוגרפיה בדור המדינה דגל במתודולוגיה האוטונומית של ההיסטוריה. דוגמה בולטת לשיטה האוטונומית היא הסדרה 'תולדות עם ישראל', אשר הופיעה בשלושה כרכים בשנת תשכ"ט. סדרה זו נכתבה בידי מלומדים מן הדור השני בהיסטוריוגרפיה הציונית, כולם אנשי האוניברסיטה העברית: אברהם מלמט, חיים תדמור, מנחם שטרן ושמואל ספראי, אשר כתבו את הכרך על העת העתיקה; חיים הלל בן-ששון, אשר כתב את הכרך על ימי הביניים וערך את הסדרה כולה; ושמואל אטינגר, אשר כתב את הכרך על העת החדשה.⁷⁹ זוהי היסטוריה כוללת של תולדות עם ישראל, משחר היווצרותו

C.G. Hempel, 'The Function of General Laws in History', *The Journal of Philosophy*, 75 XXXIX (1942), pp. 35–48. תמיכה בעמדתו של המפל באה מן הפילוסוף קרל פופר ומן ההיסטוריון

קאר. ראו: E.H. Carr, *What is History?*, London 1960; K.R. Popper, *The Logic of Scientific Discovery*, London 1959.

76 ראו לעיל, הערה 73.

77 R.G. Collingwood, 'Human Nature and Human History', *The Idea of History*, London 1946, pp. 210–239; W. Dray, 'The Rationale of Actions', *Laws and Explanation in History*, Oxford 1957, pp. 142–188. מאמרו של דריי, 'הנמקת המעשים', הופיע בתרגום לעברית בתוך: א' וינריב (עורך), חשיבה היסטורית – קובץ מאמרים בפילוסופיה של ההיסטוריה, ב, תל אביב 1985, עמ' 155–172.

78 W. Dray, *Philosophy of History*, London 1964; ברייזן (לעיל, הערה 2), עמ' 327–337. דריי כינה את הגישה האחת פוזיטיביסטית, משום שהיא המשיכה את קו המחשבה הפוזיטיבי של באקל ושל קונט מן המאה הי"ט (מן הראוי אולי לכנות זאת ניאופוזיטיביזם); את הגישה השנייה הוא כינה אידאליסטית, כי היא המשיכה מבחינה מהותית את ההיסטוריה האידאליסטית של דילתי (Dilthey).

79 ח"ה בן-ששון (עורך), תולדות עם ישראל, א-ג, תל אביב תשכ"ט.

ועד ימינו. הסדרה הפכה עד מהרה לטקסט קנוני בהיסטוריה של עם ישראל, הן באוניברסיטאות הן להוראת ההיסטוריה בבתי הספר התיכוניים, והשפעה חשובה נודעה לה גם בתפוצות.⁸⁰ נקודת המבט של ספר זה מתבססת על הפרדיגמה הקלסית של ההיסטוריוגרפיה, שבה, כאמור, האירוע ההיסטורי ניצב במרכז, ויש לתאר אותו מתוך שאיפה לאובייקטיביות, על פני רצף הזמן הדיאכרוני, ומתוך חשיפת כוונותיהם של המשתתפים בתהליך ההיסטורי. הסדרה מסכמת את התפיסה של האסכולה הירושלמית בדבר רציפותה ואחדותה של ההיסטוריה היהודית, כפי שמציין בן-ששון במבוא לספר.⁸¹ כל אחד ואחד מן המחברים היה מומחה חשוב בתחומו ועסק במפעל היסטורי עצמאי. על כן לא ניתן לייחס נופך אחיד להיסטוריונים אלה או לסכם את פעילותם ההיסטורית רק על פי תרומתם לסדרה זו. ובכל זאת, כאמור, הסדרה היא דוגמה לגישה שניתן לכוונה, באופן כוללני, הגישה האוטונומית בהיסטוריה. גישה זו רואה בהיסטוריה מקצוע ייחודי, שמקומו אינו בין מדעי החברה אלא בין מדעי הרוח, ודוק, הטענה לייחודיותה של ההיסטוריה, כמקצוע שאינו עושה שימוש במודלים כלליים, אינה מלמדת על כך שבעלי גישה זו החזיקו בעמדה רליטיביסטית. הרי גם בעלי הגישה האוטונומית – כפי שבאו לידי ביטוי בהיסטוריוגרפיה הציונית – סברו, כפי שראינו לעיל, שההיסטוריה שואפת אל האמת.

ניסיונות לכתוב סוציולוגיה יהודית נעשו כבר מראשית המאה הכ'. כך, למשל, הסוציולוג הציוני ארתור רופין לימד סוציולוגיה יהודית באוניברסיטה העברית מראשיתה.⁸² כבר דובנוב רצה לתאר את תולדות היהודים באופן 'סוציולוגי', אך הוא לא התכוון לעשות שימוש בסוציולוגיה ככלי מחקר לצורך זה, אלא להציג את מלוא היקפה החברתי של היהדות כאומה. בכתיבתו של שלום בארון יש משום התקדמות לקראת כתיבה של היסטוריה חברתית תוך שימוש במתודולוגיות של מדעי החברה, ובכך הוא נתן השראה להתפתחות ההיסטוריה החברתית היהודית.⁸³ בארץ ישראל, דומה שמפעלו ההיסטוריוגרפי של יעקב כ"ץ היה הראשון שיצר חיבור היסטוריוגרפי בין היסטוריה לסוציולוגיה כשיטת מחקר בהיסטוריה היהודית, למן סוף שנות החמישים. בעשותו כן העביר כ"ץ את כובד המשקל מן המודל ההיסטורי הקלסי בהיסטוריוגרפיה הציונית אל האוריינטציה של מדעי החברה. ההיסטוריו-גרפיה הציונית המסורתית לא קיבלה את ניסיונו של כ"ץ ללא רתיעה. להפך, ספרו 'מסורת

80 הספר תורגם לאנגלית: H.H. Ben-Sasson (ed.), *A History of the Jewish People*, London 1976 (נדפס מחדש: Cambridge Mass. 1985) ולשפות נוספות.

81 בן-ששון (לעיל, הערה 79), א, עמ' יא-ל. המחבר חותם את דברי המבוא בציטוט מדברי מורי יצחק בער: 'תולדות ישראל, מתחילתן ועד ימינו, קשורות קשר אורגני...' (עמ' ל). וראו גם 'פתח דבר' ללא מספור. והשוו: רז-קרקוצקין (לעיל, הערה 6), עמ' 125-127, 144-145.

82 א' רופין, הסוציולוגיה של היהודים, א-ב, ברלין-תל אביב תש"ה; א' טרטקובר, החברה היהודית, תל אביב-ירושלים תשכ"ה;² הנ"ל, 'סוציולוגיה יהודית וסוציולוגיה ישראלית', ספר רפאל מאהלר – קובץ מחקרים בתולדות ישראל מוגש לו במלאת לו שבעים וחמש שנה, בעריכת ש' ייבין, מרחביה תשל"ד, עמ' 184-199, ובמיוחד עמ' 190.

83 ראו למשל מאמר: S.W. Baron, 'Emphasis in Jewish History', *Jewish Social Studies*, I (1939), pp. 15-38.

ומשבר', שהתפרסם בסוף שנות החמישים, ספג ביקורות לא אוהדות מחיים הלל בן-ששון ומשמואל אטינגר, מראשי ההיסטוריונים הציונים בדור המדינה. אטינגר טען בפירוש כי מקומם הראוי של כלי המחקר מתחום מדעי החברה הוא בניתוח חברת ההווה ולא בתולדות החברה בעבר:

יתכן שבחקר חברה קיימת ניתן ליצור את הפיקציה המדעית הקרויה 'האדם הבינוני', בעזרת משאל או שיטה סטטיסטית אחרת, אולם חסרים אנו כלים כאלו בדיון על העבר. שכן כל עדות היסטורית היא תיאור של 'התרששות חד-פעמית', ואילו ההיסטוריון, המבקש את 'האופייני', מגיע על ידי עיון במקורות רבים ככל האפשר והשוואתם להגדרת הנורמה הסוציאלית של החברה והתקופה שהוא דן בה, מצייץ את הסטיות ממנה ואת התהליכים המביאים להמרתה בנורמה אחרת.⁸⁴

לדעתו, אין בידי מדעי החברה, ובשימוש המכליל שעשה כ"ץ ב'טיפוס האידאלי', יכולת להסביר ולפרש את המורכבות הגדולה של החיים ההיסטוריים הדינמיים של החברה היהודית. נראה שאטינגר, כמו מרבית ההיסטוריונים הציונים בשעתו, העדיף להפריד בין הדיסציפלינה ההיסטורית לבין מדעי החברה, בדומה לגישתו של קולינגוד (הגישה האוטונומית). גם בן-ששון מתח ביקורת על כ"ץ. הוא יצא נגד יצירת מודל היסטורי 'סטטי', שאינו מצליח להסביר את הדינמיקה הקיימת במהלך ההיסטורי של יהדות אשכנז במוצאי ימי הביניים.⁸⁵ ההכללה של כ"ץ ביחס לחברה היהודית המסורתית היא, לדעתו, הכללה גורפת מדי, המציירת חברה זו כמי שהייתה מצויה 'בתרדמת חורף'.⁸⁶ בן-ששון הבין את החברה היהודית במאות ה'ט"ו וה'י"ז ('החברה המסורתית' בלשונו של כ"ץ) כחברה הרבה יותר דינמית, הרבה יותר מעורבת בסביבתה הנכרית, מכפי שהיא מוצגת ב'מסורת ומשבר'. הוא קבע: 'כללו של דבר בדיקתנו העלתה שבמאות 16-17 הייתה ערנות במחנה ישראל לנעשה אצל אומות העולם סביבם'. והוא הוסיף: 'משנתו של כ"ץ, כוחה או חולשתה איתה גם מעבר לזמן עליו נסב דיונו. אם נקבל את הנחתו זו [בדבר ההסתגרות של 'החברה המסורתית'], הרי היחס לאומות-העולם והתודעה הלאומית של העת החדשה הם מעין פניקס שקם מאפר האדישות של ימי-הביניים'.⁸⁷ חוסר הנחת של ההיסטוריוגרפיה הציונית מפני המתודולוגיה

84 ש' אטינגר, 'מסורת ומשבר', קריית ספר, לה (תש"ך), עמ' 12-18; הציטוט מעמ' 13, ההדגשה שלי.

85 ח"ה בן-ששון, 'מושגים ומציאות בהיסטוריה היהודית בשלהי ימי-הביניים', תרביץ, כט (תש"ך), עמ' 297-312. והמשך הוויכוח בתשובתו של י' כ"ץ, 'על הלכה ודרוש כמקור היסטורי', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 62-68, ותשובתו של בן ששון, שם, עמ' 69-72.

86 בן-ששון, מושגים ומציאות, שם, עמ' 303.

87 שם, עמ' 309. חזיון לעמדה זו הביא לאחרונה י' פראם, 'בין תתנ"ו לת"ת-ט"ט - עיון מחדש', ציון, סא (תשנ"ו), עמ' 159-182. וראו: י' כ"ץ, 'עוד על "בין תתנ"ו לת"ת-ט"ט"', ציון, סב (תשנ"ו), עמ' 23-30; י' פראם, 'עדיין אין בין תתנ"ו לת"ת-ט"ט', שם, עמ' 31-46. ביקורת גורפת יותר על המודל של כ"ץ ועל הבנתו את החברה היהודית בתקופה הנדונה, ראו: E. Carlebach, 'Early Modern Ashkenaz in the Writings of Jacob Katz', *The Pride of Jacob, Essays on Jacob Katz and His Work*, ed. J.M. Harris, Cambridge Mass.-London 2002, pp. 65-83. יש לציין

החדשה, שהוצעה מפי היסטוריון שהכשרתו האקדמית באה מן הסוציולוגיה, עוררה פולמוס בין שני הצדדים. כ"ץ, שלא כמו בן-ששון ואטינגר, בני הדור השני להיסטוריוגרפיה הציונית, לא היה תלמידם הישיר של בני הדור הראשון. כלי המחקר האקדמיים שהביא אל חקר ההיסטוריה היהודית כללו בקיאות תורנית רחבה, אבל גם את השיטה ההיסטורית-הסוציולוגית, שהחלה במקס ובר ובתלמידיו. בעזרת כלים אלה הוא ניגש לחקור את ההיסטוריה היהודית בימי הביניים ובעת החדשה. גישה זו שינתה את הדגשי המחקר, ושאלות המחקר שלו פנו למחוזות שונים מן ההיסטוריוגרפיה הציונית המסורתית כפי שהתגבשה עד שנות החמישים.⁸⁸ הדגש הועתק מן האירועים ההיסטוריים אל המוסדות החברתיים, הכלכלה היהודית, מוסדות הקהילה, המשפחה, החינוך, הדת, היחסים בין היהודים לסביבתם וכדומה.⁸⁹ ברקע הפולמוס בין כ"ץ לאנשי 'האסכולה הירושלמית' עמד גם הוויכוח המתודולוגי הכללי בשאלת אופיו של המחקר ההיסטורי. אנשי 'האסכולה הירושלמית' העדיפו, בדרך כלל, את המחקר ההיסטורי האוטונומי, ואילו כ"ץ העדיף את המחקר המשלב את ההיסטוריה עם מדעי החברה.⁹⁰ בתקופה הנדונה העדיפה ההיסטוריוגרפיה הציונית לחקור את תולדות ישראל בהתפתחותן הפנימית ולא על בסיס יצירת 'מודלים מכלילים', הלקוחים ממדעי החברה. בכך חידדו אנשי האסכולה הירושלמית את ההבדלים בין המחקר ההיסטורי לבין מדעי החברה, או בין הגישה 'האוטונומית' לגישה 'האסימילטורית'. אף על פי כן, לשתי השיטות היה בסיס משותף רחב כי שתיהן שאפו אל חשיפת האמת ההיסטורית.

על אף ההסתייגויות משיטתו של כ"ץ, חדרה גישתו לתוך ההיסטוריוגרפיה הציונית, והוא הפך עם השנים לאחד מבכירי ההיסטוריונים הציונים. זאת ועוד, בשנות החמישים והשישים הלך והתעצם השימוש ההיסטוריוגרפי במדעי החברה במקומות רבים בעולם. אריה גרטנר

שעניינו כאן אינו קשור בוויכוח ההיסטורי ביחס לטיבה של החברה היהודית האשכנזית במוצאי ימי הביניים (או העת החדשה המקדמת), אלא בעצם השימוש במתודולוגיה הסוציולוגית.

88 י' כ"ץ, כמו עיני – אוטוביוגרפיה של היסטוריון, ירושלים 1989, עמ' 122–128.

89 D.N. Myers, 'Rebel in Frankfurt: The Scholarly Origins of Jacob Katz', *The Pride of Jacob*, *ibid.*, p. 19

90 לצורך הדיון כאן ישמש המינוח 'אסכולה ירושלמית' לקבוצה שחיברה את תולדות עם ישראל, כפי שציין בן-ששון, עורך הספר: 'עדיין אין הסכמה כללית בשאלה, אם אכן קיימת אסכולה ירושלמית ייחודית בתחום ההיסטוריה היהודית. מותר אולי להניח, שחיבור זה יתוק את דעתם של אלה המשיבים על שאלה זו בחיוב. כל המחברים המשתתפים בכרכים אלה הם חניכי בית-המדרש ההיסטורי של ירושלים, והם כולם מלמדים באוניברסיטה העברית' (בן-ששון, תולדות עם ישראל [לעיל, הערה 79], א, 'פתח דבר' ללא מספור עמודים). יעקב כ"ץ הקדים לספרו מסורת ומשבר, החברה היהודית במוצאי ימי הביניים, ירושלים תשי"ט, מאמר מתודולוגי, ובו הסביר את המקורות המתודולוגיים להיסטוריה הסוציולוגית שהוא עתיד לכתוב. ראו: J. Katz, 'The Concept of Social History and Its Possible Use in Jewish Historical Research', *Scripta Hierosolymitana*, III (1956), pp. 292–312. ככלל, האסכולה הירושלמית לא נטתה לאמץ את שיטות המחקר הסוציולוגי והעדיפה לראות בהיסטוריה מדע ייחודי. התגובות הצוננות על ספרו של כ"ץ רק העצימו את תחושת הבדידות שלו בתוך החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים בסוף שנות החמישים ובראשית שנות השישים, שעה שהיה חבר בחוג לסוציולוגיה ולימד גם קורסים בחוג להיסטוריה של עם ישראל. ראו: כמו עיני (לעיל, הערה 88), עמ' 126.

סבור שההיסטוריה החברתית קיבלה תנופה גדולה לאחר מלחמת העולם השנייה, עקב ראקציה מוסרית נגד העמדה ההיסטוריוגרפית המסורתית, שהעמידה במרכז את המדינה. הגישה האנטי פוליטית של ההיסטוריה החברתית באה להוריד את קרנה של המדינה (כל מדינה), לאחר הניסיון המר של התקופה הנאצית ועידן הדיקטטורות.⁹¹ הדים לגישה זו אנו מוצאים אצל טרוליאן (1867–1962), אחד מחלוצי ההיסטוריה החברתית, בספרו *English Social History*, שבו קבע: 'היסטוריה חברתית יכולה להיות מוגדרת, על דרך השלילה, כתולדותיו של עם ללא הפוליטיקה'.⁹² טרוליאן, שסלד מן הדגש ששמה ההיסטוריוגרפיה על הפוליטיקה, הצביע על כך שרוב ספרי ההיסטוריה עסקו בנושאים פוליטיים – באירועים, במנהיגים, במלחמות וכדומה – והתעלמו כמעט לחלוטין מהתנאים החברתיים של החברות הנדונות. ברשת שפורשים ההיסטוריונים אל תוך האוקיינוס של העבר, קבע טרוליאן בסרקוזם, ישנם חורים גדולים מדי, ולא ניתן להבין את החברות בעבר רק על ידי שמות המלכים, הפרלמנטים והמלחמות.⁹³ את עליית כוחה של ההיסטוריה החברתית בשנים שלאחר המלחמה ביסס בין השאר גם כתב העת הבריטי *Past and Present*, שנוסד בשנת 1952.

לא היה זה רק כ"ץ שעשה שימוש במתודולוגיה החברתית. בחקר הגניזה הקהירית כתב ש"ד גויטיין חיבור מנומנטלי ברוח ההיסטוריה החברתית: *A Mediterranean Society* (חברה ים-תיכונית). שלושה כרכים של ספר זה ראו אור בחי המחקר (היסודות הכלכליים, הקהילה והמשפחה; 1967–1978), ושלושה כרכים נוספים יצאו לאור לאחר מותו (חיי יום-יום, האינדיבידואל והודו; 1983–1993).⁹⁴ גויטיין העדיף ללכת בעקבות היסטוריון התרבות הגדול בורקהרדט, וסיכם את גישתו כך: 'בלימוד ההיסטוריה אנו נוטים לתת את הדעת על המאורעות. הגניזה דואגת לכך שלא נשכח את האדם. ההשתלבות הזאת של המאורע ההיסטורי הגדול עם חיי הפרט היום-יומיים היא הגושפנקה של כתבי הגניזה'.⁹⁵

91 א' גרטנר, 'נתיבות להיסטוריה חברתית יהודית', עיונים בהיסטוריוגרפיה – קובץ מאמרים, בעריכת מ' צימרמן ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 169–179.

92 G.M. Trevelyan, *English Social History – A Survey of Six Centuries, Chaucer to Queen Victoria*, London–New York–Toronto 1942, pp. vii–xii: 'Social history might be defined negatively as the history of a people with politics left out'. דיון נרחב על ספר זה מובא אצל יעקב כ"ץ, אשר ראה בו נקודת מוצא לדיונו בהיסטוריה החברתית היהודית. ראו מאמרו של כ"ץ (לעיל, הערה 90), במיוחד עמ' 292–300.

93 טרוליאן, שם, עמ' x.

94 S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I–VI, Berkeley–Los Angeles 1967–1993. להשוואה בין מחקר היסטוריו-חברתי זה לבין מפעלו המקביל של ההיסטוריון הצרפתי פרנן ברודל, איש אסכולת ה'אנאל', ראו: ע' מיוחס ג'נאו, קרובים רחוקים – עיונים בסוגיות שבין יהודים לנוצרים בספרד של ימי הביניים, תל אביב תש"ס, עמ' 51–63. גויטיין, יליד הונגריה (1900–1985), היה מזרחן באוניברסיטה העברית משנות השלושים ועד שנות החמישים, בשנים 1957–1970 לימד באוניברסיטת פנסילוניה, ובאחרית ימיו באוניברסיטת פרינסטון. גם במחקריו המפורסמים על התימנים ועל החינוך היהודי ניכרת גישתו החברתית. ראו: ש"ד גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובימי הרמב"ם, ירושלים תשכ"ב; הנ"ל, התימנים – היסטוריה, סדרי חברה, חיי הרוח, מבחר כתבים, ירושלים תשמ"ג.

95 ש"ד גויטיין, 'יהודי ארץ-ישראל בתקופה הצלבנית על-פי גילויים חדשים מן הגניזה הקהירית',

גויטיין לא היה הראשון שעסק בהיסטוריה חברתית תוך שימוש בכתבי הגניזה. כפי שהוא עצמו מציין, היה זה שמחה אסף, מן המלומדים בדור הראשון של ההיסטוריוגרפיה הציונית, שהשתמש במקורות מהגניזה לכתיבת תולדות החינוך היהודי.⁹⁶ זכותו של גויטיין שמורה לו על כך שהרחיב את חקר הגניזה ובחן באופן שיטתי את כל מקורותיה, בעיקר מן הזווית של ההיסטוריה החברתית.⁹⁷ לשיטתו, אין בגניזה מסמכים בלתי חשובים. אם בדור שלפניו לא ייחסו, למשל, משקל ראוי למכתבים העוסקים בנושאים מסחריים שנתגלו בגניזה, הוא סבר שהם פותחים פתח נוסף להבנת התקופה. לדעתו, כל היבט חברתי הוא בעל חשיבות, כל ממד יכול לתרום להבנתה של החברה הנחקרת, ולפיכך אין להתעלם ממקורות היסטוריים פחות חשובים כביכול, 'מכיוון שהחיים הם יחידה שלמה אחת'.⁹⁸

אנו מוצאים אפוא בתוך ההיסטוריוגרפיה הציונית דרכים נוספות להעמקת ההיסטוריה היהודית, לבד מן הזרם המרכזי, אשר עסק בה על דרך המחקר האוטונומי. מובן שישנם הבדלים בין גישתו הסוציולוגית של כ"ץ, שבאה ליצור הפשטה של החברה היהודית במוצאי ימי הביניים ולנתחה בעזרת מודלים סוציולוגיים, לבין שיטתו האמפירית של גויטיין, אשר מצא במקורות מן הגניזה בסיס לכתיבתה של היסטוריה חברתית. עם זאת, בשני המקרים הועתק הדגש מן ההיסטוריה שבמרכזה עמד 'האירוע' להיסטוריה של המבנים החברתיים והאדם.

אם המתודולוגיה המדעית המכלילה והמשווה של כ"ץ נראתה כמי שעלולה לאיים על ייחודה ואחדותה של ההיסטוריוגרפיה היהודית, התברר ששיטתו לא פגעה בהיסטוריוגרפיה הציונית אלא הרחיבה את פעולתה. האוריינטציה החברתית הציעה אפוא דרכים חדשות להרחבת המחקר של תולדות ישראל ואפשרה לשאול שאלות הקשורות למבנים היסטוריים ולא רק לאירועים היסטוריים. כך, למשל, ניתן היה לדון במסגרות כגון המשפחה, הרבנות והקהילה היהודית ולהציע מודלים סוציולוגיים לתיאורן ההיסטורי והסברים לשינויים שחלו בהן בתקופות מעבר. תרומתה הגדולה של ההיסטוריה החברתית הייתה הרחבת שדה הפעולה של ההיסטוריונים אל עבר תחומים נוספים, אשר טופלו באופן צדדי בהיסטוריוגרפיה הציונית. בדיעבד, נוצר שיתוף פעולה בין המודל הקלסי (הגישה האוטונומית), שבו צידדו מרבית ההיסטוריונים הציונים גם בדור המדינה, לבין ההיסטוריה החברתית (הגישה האסימילטורית). יתר על כן, נראה שאילו הייתה הגישה החברתית זוכה לנציגות רבה יותר, היה הדבר מועיל להתפתחות המחקר ההיסטורי בדור המדינה.⁹⁹

העלבנים בממלכתם – מחקרים בתולדות ארץ-ישראל 1099–1291, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 101–111; הציטוט מעמ' 111 (ההדגשה במקור).

96 ש' אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, א–ד, תל אביב תרפ"ה–תש"ג (מחקר חשוב זה, שהתפרסם גם במהדורות נוספות, יוצא עתה לאור בהוצאה מחודשת בעריכת ש' גליק, ניו-יורק–ירושלים תשס"ב).

97 גויטיין, חברה (לעיל, הערה 94), א, עמ' 25–28.

98 גויטיין, שם, עמ' 26: 'Today we believe that we cannot afford to neglect any type of writing which has come down to us, for life is a one single undivided unit...'

99 גישת מדעי החברה לא קיבלה ייצוג מספק בדור המדינה. ראו למשל דבריו של ב"ז קדר על כך

עם זאת, החלוקה בין הגישות אינה חייבת להיות דיכוטומית וסטטית לחלוטין, והיה מקום להשפעות הדדיות ולסיג ושיח מתודולוגי. ההיסטוריונים אינם נוקטים תמיד דפוס פעולה אחד בכתיבתם ההיסטורית, ואימוץ גישות חדשות יכול לתרום להעלאת רמתה של ההיסטוריוגרפיה. שינוי כזה התחולל למשל אצל גויטיין, שכתב את ספרו על החברה הים תיכונית בשלב מאוחר יחסית בקריירה האקדמית שלו. לעומת זאת כ"ץ השתמש במחקרו על האנטישמיות,¹⁰⁰ שפורסם בשנת 1979, במתודה הקרובה יותר לגישה ההיסטורית האוטונומית, והושפע לא מעט ממחקריו של אטינגר בנושא זה. שינוי בגישה ובעיקר בהדגשי המחקר עבר גם יצחק בער בשלב מאוחר של הקריירה המחקרית שלו.¹⁰¹ יתר על כן, גם 'השיטות' כשלעצמן יכולות לשמש בסיס להדגשות שונות בחקר ההיסטוריה, ולא תמיד חייבת להיות דיכוטומיה בין שיטות אלה, שכן בשדה המתודולוגי של ההיסטוריוגרפיה אין גבולות ברורים.

לבסוף יש לומר שההיסטוריה החברתית, או האוריינטציה של מדעי החברה בחקר ההיסטוריה, לא יצרה תמורה קיצונית ביחס להכרת העבר ברוח 'הפרדיגמה הרנקאית'. גם גישת מדעי החברה וגם הגישה ההיסטורית הקלסית התייחסו אל העבר כראליה, שניתן ליצור ממנה מבנה היסטורי אמין ואובייקטיבי על ידי כלים מדעיים (פילולוגיים או חברתיים). גם בדור השני של ההיסטוריוגרפיה הציונית נתפסה ההיסטוריה כמתודה השואפת אל האמת ההיסטורית. על גישות אלה, שהוגדרו על דרך ההכללה 'פוזיטיביסטיות', נמתחה ביקורת מצד הרוויזיוניזם הפוסט מודרני, למן שנות השבעים ואילך. לרוויזיוניזם זה ישנן כידוע השלכות גם על ההיסטוריוגרפיה העכשווית במדינת ישראל.¹⁰²

שאין מספיק כתיבה היסטורית-חברתית בתולדות ארץ ישראל: ב"ז קדר ואחרים (עורכים), פרקים בתולדות המסחר בארץ-ישראל – קובץ מחקרים, ירושלים 1990, עמ' ז-ח.

¹⁰⁰ "כ"ץ, שנאת ישראל – משנאת הדת לשלילת הגזע, תל אביב 1979.

¹⁰¹ I.J. Yuval, 'Yitzhak Baer and the Search for Authentic Judaism', *The Jewish Past Revisited, Reflections on Modern Jewish Historians*, eds. D.N. Myers & D.B. Ruderman, New Haven-London 1998, pp. 77–87.

¹⁰² אמנם הרלטיביזם בהיסטוריה אינו המצאה של הפוסט מודרניזם. כבר בנדטו קרוצ'ה דיבר על כך שכל היסטוריה היא היסטוריה של ההווה, ואף ההיסטוריונים האמריקנים הגדולים בשנות העשרים והשלשים, צ'רלס בירד וקרל בקר, דיברו בהסתייגות על היכולת לכתוב היסטוריה אובייקטיבית (ראו: היגהם [לעיל, הערה 46], עמ' 117–131). יחד עם זאת, המפנה הפוסט מודרני נחשב רדיקלי מכיוון שהיה בו ערעור על הסובייקט ההיסטורי כשלעצמו. ראו: ויינריב (לעיל, הערה 20), עמ' 17–18; הנ'ל, 'נפילתו ועלייתו של הנרטיב ההיסטורי', זמנים, 52 (אביב 1995), עמ' 20–29; ע' פונקשטיין, 'היסטוריה, היסטוריה שכנגד וסיפר', אלפיים, 4 (תשנ"ב), עמ' 206–223. איגרס (לעיל, הערה 15), עמ' 19–1, טען בצדק שהרוויזיה על הגישה הקלסית הושלמה רק עם המפנה הפוסט מודרני ולא בשילוב של גישת מדעי החברה. על תחומי שיתוף הפעולה בין הגישה ההיסטורית הקלסית למדעי החברה ראו: ג' רוטשטרייך, בין עבר להווה – דרכי ההכרה ההיסטורית, ירושלים תשט"ז, עמ' 77–133. עמדתו של כ"ץ בשאלת האובייקטיביות בהיסטוריה הובהרה במאמרו: "כ"ץ, 'היסטוריה והיסטוריונים, חדשים כישנים', אלפיים, 21 (תשנ"ז), עמ' 9–34, שבו הוא תקף את הגישות הפוסט מודרניות ובעיקר את השימוש של ההיסטוריונים החדשים בגישות אלה כפי שהוא בא לידי ביטוי בישראל.

ה. סיכום

מקורותיה של ההיסטוריוגרפיה הציונית נעוצים, כפי שראינו, הן בראייה המודרנית של העבר היהודי כפי שנתגבשה בחכמת ישראל בראשית המאה הי"ט, הן בראייה הלאומית של ההיסטוריה היהודית, שהחלה להתגבש במזרח אירופה בשנות השבעים של המאה הי"ט. תיאור ההיסטוריוגרפיה הציונית מחייב התייחסות לשני מקורות השפעה אלה.

הדור הראשון של ההיסטוריוגרפיה הציונית אימץ גם את שיטות המחקר המדעיות כפי שהתפתחו בגרמניה במאה הי"ט, וגם את שיטותיה של האסכולה היהודית-הרוסית, שהשתמשה בהיסטוריה כמכשיר לכינון תודעה לאומית. בדור השני של ההיסטוריוגרפיה הציונית, 'דור המדינה', שלטה בדרך כלל גישה מחקרית הרואה את ההיסטוריה כמקצוע מדעי ייחודי (הגישה האוטונומית), אך החלה לחזור גם השפעתה של האוריינטציה החברתית (הגישה האסימילטורית). ככלל, ניתן לומר שההיסטוריונים הציונים סברו, לפחות עד שנות השבעים, שכללי הכתיבה ההיסטורית מוליכים אל חשיפת האמת ההיסטורית. לפי גישה זו, יש בידי ההיסטוריון היכולת לכונן את העבר ולתארו בצורה אובייקטיבית, אם יעשה שימוש הגון במקורות ההיסטוריים וישמור על מידת האובייקטיביות הנחוצה לשם פעולת השחזור המדעית. זהו הבסיס המשותף לשיח ההיסטוריוגרפי ולביקורת ההיסטוריוגרפית בתקופה הנדונה, למרות הבדלי הגישות המתודולוגיים שנסקרו במאמר זה. זאת ועוד, בבסיס המצע המדעי של ההיסטוריוגרפיה בתקופה זו עומדת ההנחה, שהעבר היהודי כולו ראוי למחקר, ולפיכך פתוחה הדרך להמשך המחקר ביחס לתקופות שונות ולמקומות שונים בעבר היהודי, עד לבירור מחקרי של העבר היהודי כולו. אין ההיסטוריוגרפיה הציונית שונה מן ההיסטוריוגרפיה שהתפתחה בעולם המערבי במאה הכ', עד שנות השבעים, בראותה את עצמה כדיסציפלינה מדעית האמורה לשחזר אמת היסטורית.

הביקורת על ההיסטוריוגרפיה הציונית בדור האחרון, ובעיקר בעשר השנים האחרונות, נטתה להמעיט בחשיבותו של ההקשר המדעי-המתודולוגי. ואולם ההיסטוריוגרפיה הציונית לא פעלה בחלל ריק מבחינה מתודולוגית, כפי שראינו, אלא הייתה חלק מעולם המושגים ההיסטוריוגרפי המקובל בתקופתה. המפעל ההיסטוריוגרפי של ההיסטוריונים הציונים לא היה קשור רק במניעים אידאולוגיים, גם אם הם השפיעו עליו חלקית. לפיכך יש להעריכו בעיקר על בסיס תרומתו להתפתחות ההיסטוריוגרפיה היהודית המודרנית בכלל, שכן ההיסטוריוגרפיה זו תרמה, מעל לכול, ליצירתו ולביסוסו של חקר ההיסטוריה היהודית כתחום דעת והרחיבה באורח ניכר את אופקיו.

כמובן, היו מרכיבים נוספים שהשפיעו על הכתיבה ההיסטורית הציונית, אך מאמר זה בא לעקוב אחר התפתחותו של ההיבט המתודולוגי, היבט שלדעתי לא טופל כראוי. הזנחת ההיבט הזה קשורה, להערכת, בהנחה שההיסטוריוגרפיה הציונית הייתה מגויסת מבחינה אידאולוגית ותרמה לעיצובו של קול לאומי אחיד. לפי גישה זו, ההיסטוריוגרפיה הציונית הייתה חלק מפריקט 'המצאת המסורת הציונית'. ההנחה הזאת מצמצמת את המפעל ההיסטוריוגרפי הציוני לכדי מכשיר אידאולוגי. גם אם ההיסטוריוגרפיה הציונית לא נעדרה סממנים אידאולוגיים,

הרי הניסיון לשלול את ההקשר המתודולוגי של פעולתה, לפחות בחלקו, אינו קשור רק בבירור ההיסטוריוגרפי אלא גם ברצון לקדם סדר יום פוליטי חדש במדינת ישראל של ימינו.¹⁰³

זאת ועוד, יש לציין שההיסטוריוגרפיה הציונית, למרות המרכיב האידאולוגי הקיים בתוכה, לא התייצבה תמיד לשירותה של ראיית העבר הציונית והייתה רחוקה מיצירתו של קול אחיד ביחס לשאלות היסוד שהעסיקו אותה. ההיסטוריונים הציונים עסקו בעבר היהודי מתוך מניעים שונים. הם פעלו מתוך מתח פנימי בין ערכים שבהם האמינו – בין אידאולוגיה למתודולוגיה. הערכים שמהם שאבו ההיסטוריונים הללו את גישתם לחקר ההיסטוריה היהודית לא נבעו רק מאידאולוגיה אלא גם מהמחויבות המקצועית למתודולוגיה ההיסטורית כפי שהייתה מקובלת בתקופתם.

I. Pappé, 'Critique and Agenda: The Post Zionist Scholars in Israel', *History and Memory*, 103 VII (Spring-Summer 1995), pp. 66–90. על סיכום הפולמוס ההיסטוריוגרפי מנקודת המבט התומכת בשינוי סדר היום הפוליטי בישראל באמצעות ביקורת על ההיסטוריוגרפיה, ראו: L.J. Silberman, *Postzionism Debates – Knowledge and Power in Israeli Culture*, New York-London 1999